

Tóth-Barbalics Veronika
Sok hűhó Münchenért
(Harc a bajor örökség körül 1778-79-ben)

„Bárcsak sikerülne elmesélnem, milyen a szemünk előtt működő hatalmas óramű, a bábok mozgásából következtethetünk e rejtett kerekek mozgására, különösen a hatalmas, ósdi hengerére, melyre ezer palavessző rótt fel jeleit, s mely egyik dallamot a másik után játssza le.” (Goethe levele Charlotte von Steinnek, Berlin, Potsdam, Dessau, 1778. május 17–24.¹)

1. Bevezetés

A bajor örökösödési háború, a Habsburg Monarchia és Poroszország 1778–1779-es összecsapása sem a katonai akció, sem a végkifejlet tekintetében nem tartozik a 18. század nagy hadieseményei közé. Az utókor által – a két sereg ellátási problémáira, de a hadi cselekmények kisszerűségére is utaló – „krumpliháború”, „szilva-rumli” néven emlegetett konfliktus lényege néhány mondatban is kimerítően összefoglalható.

A bajor választó, III. Miksa (József) 1777. december 30-i elhunytával kihalt a Wittelsbach-ház vilmosi férfivonala, a trónt a rudolfi ág leszármazottja, Károly Teodor, a sulzbachi palotagróf és pfalzi választófejedelem örökölte.²

Az 1778. január 3-án létrejött, 12-én ratifikált úgynevezett bécsi szerző-désben Károly Teodor elismerte a Habsburg-ház igényét, birodalmi hűbérként Leuchtenbergre, Wolffsteinre, Haagra, Halsra, Schwabeckre, Hohenwaldeckre, Hohenschwangaura, valamint mint cseh királyi hűbérekre Felső-Pfalzra (pl. Mindelheimre) és Alsó-

¹ GOETHE, 1988. 20.

² ARETIN, 1967/a 110–111.; GEBHARDT, 1960. 292.; KOSER, 1905. 522–523.; NIEDERHAUSER, 1976. 150.

Bajorországra (Straubing hercegségre). Cserébe az új bajor uralkodót II. József császár (1765–1790) biztosította támogatásáról természetes fiainak örökölhető birodalmi fejedelemség szerzésére vonatkozó terveiben.³ József január 16-án tízezer katonát és osztrák hivatalnokokat küldött új szerzeményébe.⁴

A Mária Anna hercegnő (Kelemen bajor herceg – Károly Teodorhoz hasonlóan sulzbachi származású – özvegye) körül csoportosuló bajor rendek azonban a pfalzi választót egész Bajorország uralkodójának kiáltották ki, és az alkotmány, valamint a császár választási esküjének megszegésére hivatkozva a Reichstaghoz fordultak, és II. Frigyes porosz király segítségét kérték.⁵

Károly Ágost zweibrückeni herceg, aki a törvényes fiúgyermekkel nem bíró Károly Teodor unokatestvére és örököse volt, nem járult hozzá a bécsi szerződéshez, és a Felső-Pfalzra (Mindelheimre) mint cseh hűbérre vonatkozó Habsburg igényt sem fogadta el. Ő is a porosz uralkodónál és a birodalmi gyűlésnél keresett segítséget.⁶ III. Frigyes Ágost szász választó, anyja, Mária Antónia révén III. Miksa unokaöccse volt (ezenkívül felesége szintén a bajor uralkodócsaládból származott), továbbá a mecklenburgi-schwerini hercegség birtokosaként egy, I. Miksa császártól kapott, a leuchtenbergi tartományi grófságra vonatkozó várománynak (Anwartschaft) köszönhetően szintén területi követelésekkel lépett fel Józseffel szemben.⁷

A Frigyes és József között április közepétől folyó, a megegyezést célzó levelezés nem vezetett eredményre. Július 3-án beállt a hadiállapot, pár nap múlva a porosz király seregeinek egy része, amelyhez III. Frigyes szász választó csapatai is csatlakoztak, átlépte

³ RÖNNEFAHRT, 1958. 190.

⁴ SCHWICKER, 1878. 4.; KOSER, 1905. 524.

⁵ SCHWICKER, 1878. 4.; KOSER, 1905. 524.; ARETIN, 1967/a 115.

⁶ SCHWICKER, 1878. 4.; GEBHARDT, 1960. 292.; RÖNNEFAHRT, 1958. 191.

⁷ RÖNNEFAHRT, 1958. 190.; ARETIN, 1967/a 116.; KOSER, 1905. 525.; FEJTŐ, 1997. 204.

a cseh határt.⁸ Nagyobb katonai összecsapásra azonban nem került sor. A még augusztus 10-én Mária Terézia kezdeményezésére (a júliusiakhoz hasonlóan József előzetes tudta nélkül) újraindult osztrák–porosz tárgyalások sem vezettek eredményre, augusztus 20-án Frigyes megszakította azokat.⁹ A porosz király ugyan elfoglalta Csehország nagy részét, azonban utánpótlási gondokkal küzdött, és seregének nem sikerült egyesülnie a Szilézia felől előrenyomuló Henrik herceg csapataival. A poroszok a visszavonulás mellett döntöttek, és október elején utolsó alakulatuk is elhagyta a monarchia területét.¹⁰

1779. március 8-án Poroszország és Ausztria fegyverszünetet kötött, és a hónap közepén (14-én), orosz és francia közvetítéssel megkezdődtek a béketárgyalások.¹¹ A május 13-án létrejött tescheni béke Bajorország 1777-es határait állította vissza, egyetlen terület, az ún. Inn-negyed (a Duna, az Inn és a Salzach folyó közötti 600 négyzetkilométernyi tájegység) kivételével, amely Ausztriához került. Mind Mária Terézia, mind II. József lemondott minden további, Bajorországra vonatkozó követeléséről. Megújították a vesztfáliai békeszerződést és Ausztria elismerte Frigyes öröklési jogát Ansbach és Bayreuth örgrófságokra. Az egyezmény betartásáért Franciaország és Oroszország kezeskedett.¹² „*Érdemes-e tehát ily eredmény nélkül való tárggyal foglalkozni?*” – tette fel a kérdést már a 19. század derekán Schwicker, a bajor örökösödési háború magyar kutatója.¹³ A kérdésre adott igenlő válasz egyik oka az lehet, hogy 1778-ban korántsem tűnt olyan jelentéktelennek az újabb porosz–osztrák viszály: „*a maga idejében minden európai kabinetben előidézett [...] politikai mozgalom felette élénk s messzeterjedő volt. Egész Európát*

⁸ GEBHARDT, 1960. 292. és BIBL, 1943. 19. szerint július 5-én; KOSER, 1905. 530. szerint július 7-én; Mária Terézia Ferdinánd főherceghez írt levele alapján július 4-én – WALTER, 1968. 450.

⁹ KOSER, 1905.531.

¹⁰ FEJTŐ, 1997. 215.

¹¹ FEJTŐ, 1997. 216.; RÖNNEFAHRT, 1958. 191.

¹² DIPL. LEX. 818.

¹³ SCHWICKER, 1878. 2.

*Ausztria nagyravágyása foglalkoztatta.*¹⁴ Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a tescheni béke két európai nagyhatalom, Franciaország és Oroszország bábáskodása és garanciája mellett jött létre. Miért nem bontakozott ki valódi fegyveres konfliktus? Ez átvezet a második okhoz, ami miatt érdemes a témával foglalkozni, és ami már túlmutat a kuriózumokkal kapcsolatos kíváncsiságon: az 1778–1779-es események mögött azokon térben, időben, jelentőségben túlmutató tendenciák fedezhetők fel. Schwicker János Henrik szavaival: a bajor örökösödési háborúnak „*sok oly jellemző vonása van, melyek az akkori politikai helyzetet, a kormányok egymáshoz való viszonyait, egyes koronás fők s államférfiak aspirációit világos színekkel ecsetelik.*”¹⁵

A bajor örökösödési háborút vizsgálva egyfelől áttekinthetjük a francia forradalom előtti 18. század európai diplomáciájának fő sajátosságait, másfelől azt, hogy a geopolitikai és pénzügyi helyzet adta lehetőségek között a 1778–1779-es konfliktusban résztvevő hatalmak különböző exponensei milyen eltérő külpolitikai koncepciókat képviseltek.

2. A 18. századi európai diplomácia

A diplomáciatörténeti munkák a francia forradalmat megelőző évtizedek¹⁶ nemzetközi kapcsolatainak meghatározójaként említik, hogy a világalomra törő birodalom, az egyetemes monarchia megvalósításának koncepciója helyébe az egyes, önálló európai államok összessége által alkotott hatalmi egyensúly lépett.¹⁷

A korszak diplomáciájának befolyásolta a vallási és erkölcsi szempontoknak alárendelt államérdek (*raison d'état*), a külpolitikában a vallási motívumok háttérbe szorultak.¹⁸ Hogy mi lépett a helyükbe, arról többféle nézet szerepel a szakirodalomban. Kissinger-nél azt olvashatjuk, hogy „*a középkor egyetemes normáit*

¹⁴ SCHWICKER, 1878. 2.

¹⁵ SCHWICKER, 1878. 2.

¹⁶ Kissinger Richelieu első miniszterségét (1624–1642) tekinti korszakhatárnak, Rohden viszont a 18. század közepét.

¹⁷ KISSINGER, 1996. 49.; ROHDEN, 1939. VIII. 3.; HERCZEGH, 1987. 206.

¹⁸ KISSINGER, 1996. 55.

felváltotta a nemzeti érdek,”¹⁹ Rohden viszont a vallási szempontoktól már nem, és a nemzetiektől még nem befolyásolt „tisztá politikára” való törekvést hangsúlyozza.²⁰

A 18. századi diplomáciával foglalkozó szerzők álláspontja az uralkodóknak a nemzetközi kapcsolatokban játszott szerepét illetően sem egységes. Herczegh Géza, azzal érvelve, hogy a nemzetközi életnek a hatalmi egyensúlyt felborító válságai a dinasztiák kihalásához kapcsolódtak, az uralkodókat a nemzetközi kapcsolatok főszereplőinek tartja.²¹ Rohden viszont úgy véli, hogy az örökösödési háborúk és trónviszályok ellenére a végső döntés már nem a szuverén, hanem a főhivatalnokok kezében volt. Annak bizonyítékául, hogy az államérdek szem előtt tartása nem az uralkodó, hanem az állam szolgálatát jelentette, azt hozza fel, hogy Kaunitz Mária Teréziát több esetben is visszakozásra kényszerítette, és az államkancellár a követekkel mintegy egységfrontot képezve nem engedte, hogy az uralkodónő az ő feje felett, őt megkerülve lépjen kapcsolatba a monarchia külföldi politikai partnereivel.²²

Abban viszont egységes az általam vizsgált művek álláspontja, hogy az európai országok 18. századi külpolitikáját (is) a terjeszkedési szándék jellemzi.²³ A terjeszkedő- és az egyensúlypolitika látszólagos ellentmondásának feloldására többféle kísérletet találunk. Rohden szerint az egyensúlyon nyugvó európai államrendszer szükségességét illetően nem, felépítésében viszont volt véleménykülönbség. Ez utóbbi háborús konfliktusokhoz vezetett, amelyek célja már nem egyetlen nagyhatalom hegemoniájának biztosítása, hanem az egyensúly áthelyezése, egy más alapon való újratemtése volt. Rohden úgy véli, hogy ekkor – a napóleoni időkkel ellentétben – még magától értetődő volt az egyensúlyra törekvés, és az, hogy a nagyhatalmak –

¹⁹ KISSINGER, 1996. 49.

²⁰ ROHDEN, 1939. 3.

²¹ HERCZEGH, 1987. 206.

²² ROHDEN, 1939. 2–3.

²³ PÁNDI, 1997. 94.; KISSINGER, 1996. 58.

területnövelésük elismeréséért cserébe – régi vagy új birtokaikból kompenzációt nyújtottak a többi államnak.²⁴

Mennyiben befolyásolta az egyensúlyra törekvés, kompenzációkészség a bajor örökösödési háborút? Kissinger Rohdennel szemben úgy látja, hogy a hegemonia vagy egyensúly kérdése eleinte még nem volt eldöntött,²⁵ az egyensúlyt szinte a véletlen hívta életre, ekkor még nem volt nemzetközi politikai célkitűzés, legalábbis közvetlenül diplomáciai szinten nem. Alkalmazni kell ezt a megkötetést, ahogy az amerikai politikus-diplomáciatörténész rámutat: a kor filozófusai a nemzetközi politika feladatának a világegyetem részének tekintett nemzetközi rend – az erőegyensúly fenntartásával való – megőrzését tartották. „A filozófusok összetévesztették az eredményt a szándékkal” – jegyzi meg némi malíciával Kissinger, bizonyítékul azt hozza fel, hogy számtalan háború folyt „anélkül, hogy valamilyen átfogó elgondolást akartak volna megvalósítani a nemzetközi rend területén.”²⁶

A 18. század többször módosuló szövetségi rendszereiről is úgy gondolja, hogy azok „a közvetlen haszon és kárpótlások, nem pedig a nemzetközi rend átfogó elveinek figyelembevételén” alapultak.²⁷ A fokozatosan kialakuló egyensúlyi helyzet nem önmérséklet eredménye, hanem azé, hogy egyik állam sem volt elég erős ahhoz, hogy az összes többi országra rákényszerítse akaratát, így lehet összefoglalni Kissinger álláspontját. Mennyiben számított a korabeli európai uralkodók politikai cselekvéseinél az egyensúlyra való törekvés? A bajor örökösödési háború időszakában a különböző résztvevőkre vonatkozóan mennyire igazolható ez? Egyáltalán, hogyan működtek a gyakorlatban a háborúk, megállapodások, cseretervek, új és előtérbe kerülő régebbi rokonsági kapcsolatok folytán állandó változások, fenyegető erőviszonyok közepette, gyakran egyidejűleg a centrifugális és centripetális hatásoknak kitéve az 1770-es évek végi Európa szövetségi alakulatai?

²⁴ ROHDEN, 1939. IX. 5.

²⁵ KISSINGER, 1996. 58.

²⁶ KISSINGER, 1996. 59.

²⁷ KISSINGER, 1996. 61.

A bajor örökösödési háború a Német-római Birodalom részét képező területekért folyt. Ezért, és azért is, mert Ausztria és Poroszország, valamint Franciaország és Oroszország indítékainak, mozgatórugóinak megismeréséhez azzal is tisztában kell lennünk, hogy a nagyhatalmak diktálta nemzetközi politikai játékszabályokhoz hogyan akart vagy tudott alkalmazkodni egy olyan államkonglomerátum, amelyet belső viszonyai inkább a különböző dinasztikus hatalmi érdeklátók elszenvedőjének, mintsem befolyásolójának szerepére predesztináltak.

3. A Német-római Birodalom és a bajor örökösödési háború

A veszfáliai béke óta, – amely a rendeknek önálló bel- és külpolitikát engedélyezett, amennyiben ez nem irányult a császár személye vagy a birodalmi béke ellen – a birodalom az egységnek még külső vonásaival sem rendelkezett, területén mintegy 300 fejedelemség élte a maga önálló életét.²⁸ A széttagozottságot és az idegen beavatkozás eshetőségét növelte, hogy külföldi hatalmak (pl. Svédország, Anglia, cseh királyként a Habsburgok) is rendelkeztek birtokkal a birodalom területén. Ezenkívül a rokonsági és szövetségi kapcsolatok, amelyek az európai nagyhatalmakat a német fejedelmekhez fűzték, szintén alkalmat adtak birodalmi területekkel kapcsolatos aspirációikhoz. Jól jellemzi ezt a helyzetet a bajor örökség ügye. A Habsburgok több szálon is megpróbálták a bajor területekhez hozzájutni. Egész Bajorországra (egyelőre) nem tarthattak igényt. Nem azért, mert hiányzott volna a megfelelő rokonsági kapcsolat, amire József alkalomadtán hivatkozhatott: második felesége, Mária Jozefa az elhunyt II. Miksa nővére volt.²⁹ Noha a veszfáliai békeszerződésen kívül a II. Miksa és a sulzbachi Károly Teodor között 1766-ban kötött (1771-ben és 1774-ben megerősített), és a Károly Teodor és a zweibrückeni Károly között 1777 augusztusában létrejött szerződés egyértelműen szabályozta a

²⁸ PÁNDI, 1997. 104.

²⁹ MOLITOR, 1987. 147.; BARTA, 1987. 215.; LÁZÁR, 1891. 284. szerint a bécsi udvar még I. Lipót idejéből származó családi szerződések alapján tartott igényt Bajorországra. (Miksa Emánuel I. Lipót unokaöccse és veje volt.)

trónöröklést, de a további utódok személye elég bizonytalan volt.³⁰ Károly házasságából csupán egy betegeskedő fiúgyermek született, öccse (József) Miksa pedig még nőtlen volt.³¹

Kaunitz már 1772-ben is rámutatott Bajorország megszerzésével kapcsolatban két akadályára. Lehetetlennek tartotta Bajorországban mint birodalmi tartományban saját örökösödési rendjeként a *Pragmatica Sanctio*ban rögzített nőági öröklést elfogadtatni, ennek hiányában pedig a monarchia örökös tartományai ebből a szempontból nem lettek volna egységesek. Az államkancellár másik érve azonban még többet nyomott a latban: kizárt, hogy a külföld és a birodalom tétlenül nézné Ausztria ekkora területi növekedését.³²

A fentiek miatt – bár már 1777 nyarán a Károly Teodorról való tárgyalásokon szóba került egész Bajorország megszerzése pénzbeli vagy területi kárpótlás révén (a pfalzi választó egész Osztrák-Németalföldet kívánta, a Habsburgok kisebb elő-ausztriai és németalföldi területeket ajánlottak: Limburgot, Luxemburgot,³³ Bécs pillanatnyilag megelégedett volna néhány kisebb szerzeménnyel. Az egyik a straubingi hercegség volt Alsó-Bajorországban. A követelés alapjául Zsigmond császár 1426-ban kelt két oklevele szolgált, amelyekben Albert osztrák hercegnek (Zsigmond veje, a későbbi magyar és cseh király, német-római császár)³⁴ adott hűbérül bajor területeket. Ahogy Reinhold Koser írja: „senki sem tudta pontosan megmondani, mekkora lesz ez a terület, Bécsben Alsó-Bajorország nagy részét értették alatta.”³⁵

Az osztrák igények elegánsan elsiklottak afölött, hogy egy későbbi oklevél érvénytelenítette a zsigmondi adományt, és József különben sem a Habsburg, hanem a Lotharingiai dinasztia férfiágához tartozott.³⁶ A gyenge lábakon álló bécsi igényt azonban a(z 1648-tól újra Bajorországhoz tartozó) Felső-Pfalzra és más területekre való jogosultsággal együtt a Pfalznak és Bajorország-

³⁰ FEJTŐ, 1997. 193.; TEMPERLEY, 1968. 154.

³¹ ARETIN, 1967/a 126.

³² ARETIN, 1967/a 113.

³³ MOLITOR, 1987. 146.; ARETIN, 1967/a 114–115.; BARTA, 1987. 215.

³⁴ ARETIN, 1967/a 114.; KOSER, 1905. 523.; GONDA – NIEDERHAUSER, 1987. 337.

³⁵ KOSER, 1905. 523.

³⁶ RÖNNEFAHRT, 1958. 190.; TEMPERLEY, 1968. 161.

nak a nyolc rajnai-vesztfáliai és bajor püspöki terület beékelődése miatt maradéktalanul amúgy sem megvalósítható egyesítése helyett inkább mannheimi udvarához ragaszkodó, illetve nyugat felé orientálódó (1742 óta a jülichbergi nagyhercegséget is birtokló és titokban a németalföldi cserében továbbra is reménykedő) Károly Teodor 1778. január 3-án szerződésben ismerte el.³⁷

József igénye, amelyet végülis írásos megállapodás is megerősített (más kérdés, hogy ezzel Károly Teodor saját, pár hónappal korábbi, a zweibrückeni uralkodóval kötött szerződését rúgta fel), semmivel sem volt mondvacsináltabb, mint néhány más 18. századi utódlási aspiráció. Gondoljunk csak például a spanyol Bourbonok által 1740-ben hangoztatott, VI. Károly halála után a Habsburg örökségére vonatkozó igényre, vagy hogy egy térben és időben közeli példát említsünk: II. Frigyes igyekezetét Ansbach és Bayreuth megszerzésére és annexiójára.³⁸ Ugyancsak a porosz király volt az, aki 1776 decemberében Károly Teodor gyengélkedéséről hallva, a pfalzi választó halála esetén Jülich és Berg azonnali megszállására adott parancsot weseli seregének.³⁹ Hogy mennyire nem az igények jogosságában kell keresni a bajor örökséggel kapcsolatos konfliktus magját, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy éppen Frigyes volt az, aki először a birodalmi gyűléshez fordult „*a császár zsarnoksága és önkénye*” miatt (természetesen ekkor és később is hangsúlyozva, hogy az ansbachi és bayreuthi örökség kérdése nem vehető egy kalap alá a bajorral). II. Frigyes tehát – a szász hercegné szavaival – a legfelső igazságosság eszközeként lépett fel.⁴⁰ Később, a hadüzenetben is a birodalmi alkotmány fennmaradásának és szabadságának védelméért folyó harc vezetőjeként tüntette fel magát, és próbált szembeszállni a birodalomban szárnyrakapó hírrel, mely szerint az örökségből való részesedés reménye idézte elő Poroszország beavatkozását a bajor

³⁷ ARETIN, 1967/a 111., 115.; KOSER, 1905. 523.; FEJTŐ, 1997. 203.; A Bajorország – Németország csere leghevesebb ellenzője osztrák oldalon ekkor is az anyacsászárné volt. GUGLIA, 1917. 315.

³⁸ A két fejedelemségre vonatkozó igényről ld. ARETIN, 1967/a 110.

³⁹ ARETIN, 1967/a 111–112.

⁴⁰ Idézi: KOSER, 1905. 557.

ügyekbe.⁴¹ 1778 elején azonban úgy tűnt, a birodalmi rendek egyáltalán nem sietik el az alkotmányuk védője mögé való nyílt felsorakozást. Igaz, hogy Bajorországban Mária Anna hercegnő és az elhunyt fejedelem főtisztviselői (André, Obermayer és Lorij titkos tanácsosok) vezetésével szervezkedni kezdtek a „bajor hazafiak”, akiknek jelszava a „*Jézus, Mária, József*” fohász „*Jézus, Mária, Frigyesre*” módosított változata volt.⁴² Mozgalmuk azonban nem szolgáltatott elég alapot ahhoz, hogy Poroszország beavatkozzon. Frigyes megbízottja, Görtz gróf útján Károly Teodort próbálta megnyerni a Bécs elleni akciónak eredménytelenül, az új bajor uralkodó kitartott a január 3-i bécsi konvenció mellett.

Sikerrel járt viszont Károly zweibrückeni hercegnél, akit rávett, hogy tagadja meg a bécsi szerződés korábban megígért ratifikációját és kérje a birodalom védelmét a „császári túlkapással” szemben.⁴³ Károly lépése kapcsán talán érdemes megemlíteni, hogy Zweibrücken és a Habsburgok kapcsolata már korábban sem volt felhőtlen. Józsefnek 1764-ben a római király koronázásáról anyjának írt levelében azt olvashatjuk, hogy „*a fiatalabb [zweibrückeni] herceg szemlátomást kelletlenül csókolt neki kezét.*”⁴⁴ 1768-ban viszont a másik fél érezhette sértve magát, ugyanis Amália főhercegnőt nem adták feleségül az őt megkérő zweibrückeni herceghez.⁴⁵

Az egyetlen német fejedelemség, amely kész volt fegyveresen is támogatni az „alkotmányvédő” Frigyeset, a bajor örökségben – ha csak kisebb mértékben is, de – közvetlenül érintett Szászország volt. Szászország a hétéves háborúban Ausztria szövetségese volt Poroszországgal szemben. Ezért írhatta Mária Terézia 1778. július 17-én kelt levelében Józsefnek, hogy „*Szászország megtette nyilatkozatát, [...] bevallom, hogy magatartása jobban bánt, mint természetes ellenségeinké.*”⁴⁶ Az érzelmi okok mellett az

⁴¹ ARETIN, 1967/a 118.

⁴² KOSER, 1905. 524.; TEMPERLEY, 1968. 160.

⁴³ KOSER 524.; MOLITOR 146.; SCHWICKER 5.

⁴⁴ Idézi: FEJTŐ, 1997. 94.

⁴⁵ MOLITOR, 1987. 146.

⁴⁶ WALTER, 1968. 457.

uralkodónót katonai szempontból is kellemetlenül érintette Szászország állásfoglalása, hiszen a poroszok azáltal, hogy akadály nélkül átvonulhattak Szászországon, egyszerre három oldalról támadhattak Csehországra.⁴⁷ Szászország urának azonban, az 1750-ben született III. Frigyes Ágostnak is lehettek emlékei a hétéves háborúról. Emlékezhetett arra, hogy II. Frigyes úgy kezdte támadását, hogy elfoglalta a neki subsidiumot fizető, ugyanakkor 1756 nyarán már Ausztria felé közeledő választófejedelemség fővárosát; arra, hogy a hercegnétől elvették az állami levelezést, osztrák kapcsolatokra vonatkozó bizonyítékokat keresve és arra, hogy Szászország a háború folyamán végig csatátér maradt és a porosz király, hogy pénzhez jusson, gazdaságilag is teljesen kimerítette. Frigyes Ágost döntését azon túl, hogy félt egy esetleges porosz megszállástól, az is befolyásolhatta, hogy a már 1777-ben elkezdett Glauchaura, Waldenburgra és Lichtensteinre vonatkozó szász–osztrák tárgyalások megfeneklettek. Ezt követően II. Frigyesről remélhette, hogy hozzájuthat az igényelt birtokokhoz.⁴⁸

Az 1778. április 2-án megkötött drezdai szerződésben a szász választó huszonegyezer fős sereget ígért Frigyes megsegítésére.⁴⁹ Szászország később is kitartott követelései és Frigyes mellett. Visszautasította például azt a május közepi osztrák javaslatot, mely a Bajorország–Németalföld csere mellett kész volt elismerni Poroszország jogát Ansbachra és Bayreuthra, ráadásul úgy, hogy Frigyes ezeket Bergre és Alsó-Lausitzra cserélheti: utóbbiért Szászország megkapta volna Bayreuth-ot (viszont Ansbach nem Pfalzé, hanem az osztrák másodsülötti ágé, vagyis Lipóté [!] lett volna).⁵⁰ Mária Terézia fél év múlva is úgy írt Szászországról, mint a béke létrehozását „*leginkább akadályozó*” tárgyalófélről.⁵¹ Tavasszal azonban nemcsak Szászország miatt nem jutottak el odáig a tárgyalások, hogy írásban rögzítették volna a tervezetet. II. Frigyes azért vonakodott a javaslat határozott formába öntésétől, mert a birodalmi alkotmány védőjére rossz fényt vetett volna, ha kiderül,

⁴⁷ MOLITOR, 1987. 147.

⁴⁸ TEMPERLEY, 1968. 101–102.; SCHWICKER, 1878. 9.

⁴⁹ KOSER, 1905. 525.

⁵⁰ KOSER, 1905. 529.; ARETIN, 1967/a 177.

⁵¹ 1778. november 9. WALTER, 1968. 493.

hogy a háttérben saját örökségéről alkudozik. József pedig átlátta, hogy új ajánlatának ismertté válása a január 3-i szerződés jogosságába vetett hitet semmisítené meg.⁵²

A fentiekből kitűnik, hogy mind Frigyes, mind a császár nagy fontosságot tulajdonított a birodalmi rendek megnyerésének. A nyár végéig azonban egyik félnek sem sikerült nyílt fellépésre bírnia birodalombeli (rejtett) támogatóit: nemcsak a porosz király május 16-i próbálkozása maradt eredménytelen, hanem hadüzenetének közzététele, és július 17-i, az egész birodalmat Ausztria elleni fellépésre buzdító felhívása is.⁵³

A német fejedelmek magatartásában azonban – amelynek eddigi passzivitását talán a kivárás taktikájának alkalmazása magyarázta – 1778 augusztusában változás állott be. Két tényező miatt is aktivizálódtak. Az egyik Ausztriának a frigyeshoz hasonló, felhívó-propagandisztikus jellegű birodalmi politikájának felerősödése volt. II. Frigyes Ausztriának a bajor területekre és Ansbach-Bayreuthra vonatkozó kölcsönös elismerést (1778. április 13., május 20., május 31.)⁵⁴ és kölcsönös lemondást (Thugut tárgyalásai II. Frigyessel: július 17–28., augusztus 10–20.)⁵⁵ ajánló javaslatait egyaránt visszautasította. Az események ilyen alakulása kétségessé tette azt, hogy a konfliktust a közvetlenül érintettek külső beavatkozás nélkül meg tudják oldani. Az ügybe való külső beavatkozás azonban kétféle lehetett: a bajor örökségben nem érintett birodalmi rendeké vagy a külföldi hatalmaké.

József taktikája a Német-római Birodalommal szemben kezdettől fogva az volt, hogy hangsúlyozta: „*Mindazt, ami Bajorországban történik, nem a császár teszi, hanem a cseh választófejedelelem és Ausztria főhercege, aki elismeri társállami jogait és szabad, baráti szerződést kötve egy másik társállammal, szomszédjával, a pfalzi választófejedelemmel, egyedüli örököse lett a bajor államoknak.*”⁵⁶ Így próbálta visszaverni a vádat, miszerint a római királyválasztás-táskor tett ígéretét (ti. a választók

⁵² ARETIN, 1967/a 117.

⁵³ ARETIN, 1967/a 118.

⁵⁴ ARETIN, 1967/a 115–116.; KOSER, 1905. 528–529.

⁵⁵ ARETIN, 1967/a 118.; KOSER, 1905. 531.

⁵⁶ Idézi: FEJTŐ, 1997. 206.

kollégiumának tudta és egyetértése nélkül nem fog birodalmi hűbéreket továbbadományozni) megszegte.⁵⁷ Amíg az igazi kérdésre – mely az volt, hogy vajon Poroszország egymaga meg tudja-e akadályozni Ausztria terjeszkedését, és ha nem, akkor milyen szövetségeseket tud fegyverbe állítani – érkező válasza vártak a szembenálló felek, még kénytelenek voltak a birodalmi alkotmányban foglalt játékszabályokhoz alkalmazkodni. 1778 augusztusának végén Poroszország után Ausztrián volt a sor, hogy ezeket a játékszabályokat saját érdekében próbálja felhasználni. Kaunitz államkancellár javaslatára Bécs a porosz király elutasító válaszából nyereséget kovácsolandó azzal a panasszal fordult a Reichstaghoz, hogy II. Frigyes – azáltal, hogy nem hajlandó lemondani Ansbach és Bayreuth annexiójáról– önös érdekeitől vezérelve útját állja a megbékélésnek.⁵⁸

Mária Terézia azért is támogatta Kaunitz javaslatát, miszerint hívják össze a birodalmi gyűlést, mert félt attól, hogy Oroszország akár „közvetítőként” (valójában a feltételek diktálójaként), akár hadviselő félként beavatkozhat. „A franciáktól semmit sem várhatunk – olvasható egy április 23-i levelében –, „az egész birodalom ellenünk, ugyanígy Oroszország, ami ellenségünknek szerződés szerint segítséget biztosít.”⁵⁹

⁵⁷ ARNETH, 1879. 287.

⁵⁸ ARETIN, 1967/a 119. Valószínűnek tűnik, hogy Ausztria végül már csak azért is erőltette a lemondási javaslatot, mert tudta, hogy Frigyes nem fogadja el. „*Nem tudunk jobbat* – írta Mária Terézia augusztus 28-án Ferdinánd főhercegnek –, *mint a birodalommal ugyanezt* [ti. Frigyes választását az ajánlatra] *közölni és a [bajor] választót a január 3-i szerződés alól feloldani azzal a feltétellel, hogy amit megtartottunk, zárlat alá vesszük, amíg a király országainkat fosztogatja, de a választó bevételeit biztosítjuk. A porosz királyt rá kell bírni, hogy fejezze be a háborút, vagy le kell leplezni, hogy a háborút nem Németországért, hanem saját számlájára kezdte.*” WALTER, 1968. 483.

⁵⁹ Ferdinánd főherceghez WALTER, 1968. 426.; Oroszország várható magatartásáról 1778 júniusának végén így vélekedett: „*Oroszország tekintetében nem szabad reményeket táplálni; ugyanazokat az alapelveket követi, mint a [porosz] király, és a trónörökös méginkább poroszbarát, mint úgynevezett apja volt, és anyja sem sokat veszített poroszszimpátiájából; így nem remélhetünk orosz oldalról semmit a porosz király ellen, csak szép szavakat: ezekkel nagyon nagylelkűen bánik, de szavai nem jelentenek semmit, vagy görög módra bánik velük: graeca fides.*” Marie Antoinette-hez 1778. június 1-én BRIEFE, 1914/b

A feladat tehát egyrészt a rendek Ausztria helyett a lehetőség szerinti Frigyes ellen forduljanak, másrészt pedig – mivel tartottak az orosz beavatkozástól – életre szerettek volna hívni egy osztrák–francia szövetséget. Természetesen a két feladat nem különült el élesen: Ausztria az augusztus végi birodalmi gyűlésen való felszólalással nemcsak a német rendekre, hanem Franciaországra is kedvező benyomást kívánt tenni.⁶⁰

A kaunitzi akció, bár általában pozitív visszhangra talált (noha voltak, akik Ausztria legutóbbi javaslatából azt a következtetést vonták le, hogy Ausztria vagy jogtalanul járt el korábban, vagy fél Poroszországtól, ezért csak most hajlandó lemondani foglalásairól), önmagában valószínűleg kevés lett volna a rendek birodalmi gyűlésbeli aktiválásához. A másik tényező, ami a Reichstagot a döntőbírói szerep elvállalására sarkallta, az volt, hogy Mária Teréziához hasonlóan a rendek jó része is tartott attól, hogy az osztrák–porosz tárgyalások megszakadása a birodalom belügyeibe való idegen, pontosabban orosz beavatkozást idéz elő.⁶¹

Oroszország uralkodói I. (Nagy) Péter cár uralkodása óta szoros kapcsolatban álltak a német fejedelmi családokkal. II. Katalin német származású volt, és szintén nagy érdeklődést tanúsított az ottani viszonyok iránt. Az pedig már a hétéves háborúban megmutatkozott, hogy Oroszország döntő módon képes beleszólni az európai ügyekbe.⁶²

A birodalmi rendeknek tehát minden alapjuk megvolt arra, hogy attól féljenek: Oroszország foglalja el azt a veszfáliai békével Svédországra és Franciaországra testált, de általuk 1756 óta lényegében ki nem használt pozíciót, ami a birodalmi békéért kezeskedő államot megillette. Különösen Hannover szállt síkra amellet, hogy a bajor háború kizárólag a birodalomra tartozó ügy, amit minden

262. Mercy d'Argenteau párizsi Habsburg követhoz írt leveléből kiderül, hogy már ekkor a Reichstaghoz fordult volna: „*Gondolja-e, hogy létre lehetne hozni egy közvetítést a béke érdekében, vajon Franciaországra lehetne-e számítani és ugyanakkor Oroszországot be szabadna vonni vagy inkább a birodalmat?*”

WALTER, 1968. 465.

⁶⁰ ARETIN, 1967/a 119.

⁶¹ ARETIN, 1967/a 118.

⁶² ARETIN, 1967/a 119.; HEER, 1968. 348.; GONDA – NIEDERHAUSER, 1987. 125.

idegen beavatkozástól mentesen, a választói kollégiumnak, majd a fegyverszünet megszületése és az osztrákoknak a bajor területekről való visszavonulása után a birodalmi gyűlésnek kell tárgyalnia.⁶³ Hannover 1778. november 20-án nyilatkozatban tiltakozott Svédország és Franciaország bevonása ellen, nem sokkal később pedig Oroszország közvetítőként való fellépésének hírére a braunschweigi követ – a birodalmi alkotmányra hivatkozva – Borié bárónál, Ausztria regensburgi (direktóriumi) követénél protestált.⁶⁴ Frigyesnek tudomásul kellett vennie, hogy a protestáns Hannover-tól érkező fegyveres segítségre nem számíthat.⁶⁵ Az Angliával perszónálunióban lévő fejedelemség állásfoglalásában tulajdonképpen nem találunk semmi meglepőt, ha elfogadjuk Kissinger megállapítását, miszerint a szigetország politikája már a 18. században is – az európai államok közül elsőként tudatosan – a kontinentális egyensúly fenntartására irányult. Az 1770-es évek másik felében Angliának különben is az észak-amerikai függetlenségi háborúhoz kapcsolódó hadszínterekre kellett koncentrálnia. Az amerikai harcokban egyébként Franciaország éppen 1778-tól állt szemben hadviselő félként Angliával, és ugyanebben az évben éleződött ki a szigetország és Oroszország közötti diplomáciai konfliktus az angol gyarmatok kikötőibe indított orosz búzaszállító hajók feltartóztatása miatt.⁶⁶ Mind Ausztria, mind Poroszország igyekezett hasznot húzni abból, hogy a birodalmon belüli politika felélénkült. A császár szeptember 23-án közzétett deklarációjában megismételte

⁶³ ARETIN, 1967/a 122–123.

⁶⁴ ARETIN, 1967/a 122.; Abban, hogy Braunschweig is csatlakozott Hannover tiltakozásához, szerepet játszhatott a köztük lévő dinasztikus kapcsolat, ugyanis mindkét állam uralkodócsaládja a Braunschweig–Lüneburg-(vagy másképpen a Welf-) házhoz tartozott. MORBY, 1991. 185–186.

⁶⁵ Erre vonatkozó reményéről HEER, 1968. 348.

⁶⁶ KISSINGER, 1996. 61.; Anglia a függetlenségükért harcoló gyarmatok kikötőibe irányított kereskedelmi hajók és rakományuk feltartóztatásával és elkobzásával is igyekezett az elszakadási mozgalmat gyengíteni. II. Katalin cárnő azonban azt követelte, hogy a semleges államok hajózását és kereskedelmét a hadviselők ne zavarják, és 1778-ban kihirdette, hogy kereskedelmi hajóit fegyveres védelem alá helyezi, megtámadásukat fegyverrel fogja megakadályozni. A nyilatkozathoz Franciaország, Spanyolország (majd 1780-ban Hollandia, Svédország és Norvégia, 1782-ben Poroszország és Ausztria, 1783-ban pedig Portugália is csatlakozott). KINDER – HILGEMANN, 1995. 291.; HAJDU, 1967. 270.

Ausztria legutóbbi ajánlatát, valamint Poroszország arra adott válaszát, és egy birodalmi határozat meghozatalát sürgette.⁶⁷ Karl Anton Sickingen gróf, az Ausztria-párti Mainz bécsi követe október 6-i előterjesztésében azt javasolta, hogy a porosz királyhoz hasonlóan az anyacsászárné is forduljon közvetlenül a birodalom valamennyi rendjéhez.⁶⁸

November elején Kaunitz a császár birodalmi követeihez intézett, de az egész Német-római Birodalomhoz szóló körlevelet fogalmazott meg. A körlevél bevezetőjében az összes birodalmi rendet arra szólítja fel, hogy *„józanul, mellőzve a pártosságot, a felekezeti hovatartozást és saját előnyöket (amelyeket az egész testet fenyegető veszéllyel szembesülve amúgy is mellőzni kell) figyelmen kívül hagyva”* működjenek közre a bajor probléma megoldásában.⁶⁹ A politikai propagandaműnek is tekinthető írás nagy részét annak taglalása teszi ki, hogy a birodalomban egyre erősebben érzékelhető porosz túlsúly a belső egyensúly veszélyeztetője. Rámutat, hogy míg a porosz sereg a VI. Károly kori 60.000 fővel szemben ez idő tájt több mint 220.000 katonából állt, addig Ausztria 150.000 főnyi haderővel rendelkezett. A birodalmi gyűlés katolikus kollégiumában Bécsnek csak négy biztos szavazata volt (Csehország, Ausztria, Burgundia, Nomeny), Poroszország által viszont az evangélikus corpusban lévő államok nemcsak szavazati szabadságukat, hanem megmaradásukat is veszélyeztetve érezhették.

Frigyes joggal jár el, amikor a január 3-i megállapodást *„anélkül, hogy a zweibrückeni herceg felszólítására, a birodalmi rendek tiltakozására támaszkodhatott volna, saját hatalmából semmisnek nyilvánította.”* Ha Poroszország ezt meri tenni a birodalom olyan tekintélyes rendjeivel mint Ausztria és Pfalz, milyen következményei lehetnek egy efféle magatartásnak a kisebb erejű rendek szabadságára? *„Érdemes fontolóra venni, hogy ha a birodalmi rendek egy ilyen helyzetben nem számíthatnak már az osztrák hatalomra, akkor nem lesz szer megmentésükre. [...]*

⁶⁷ ARETIN, 1967/a 121.

⁶⁸ ARETIN, 1967/b 3.

⁶⁹ ARETIN, 1967/b 14.

Ausztria lemond minden új szerzeményéről és csak azt követeli cserébe, hogy Poroszország álljon el a birodalmat veszélyeztető növekedésétől.” Az, hogy a háború folytatódik, bizonyítja Poroszország igazi céljait. Hogyan is lehet ezt látva elhinni, hogy a birodalom biztonságának, nyugalmának és jogainak védelme volt Frigyes ellenállásának és erőszakos beavatkozásának az indítéka? – teszi fel a kérdést a körlevél.⁷⁰ A körlevél nem a Kaunitz által várt kedvező hatást váltotta ki a rendekből. Abban, hogy Ausztria mindenképpen békét szeretne, gyengeségének bizonyítékát látták. Az „*egyensúly elvének*” kimondását veszélyesnek tartották, ugyanis a kifejezés a birodalmi alkotmányban nem szerepelt. A mindenkori császárra ruházott legfelső hatalomnak ugyanis minden rendet egyenlő joggal kellene védenie és megtartania.⁷¹

Hasonló elutasítással reagált a másik oldalról, tehát Frigyesetől érkező felvetésre Hannover és Kassel. Azzal érveltek, hogy egy osztrák–porosz birodalmi egyensúly kialakítása az összes többi rendet a két nagyhatalom egyikétől való függésbe kényszerítené és egy esetleges osztrák–porosz megegyezés Németország osztrák, illetve porosz befolyási övezetre szakadásához vezetne.⁷² Köln és Braunschweig közös nyilatkozatban álltak ki amellet, hogy a bajor ügy tárgyalásakor ne egy állítólagos egyensúly kialakítását tartsák szem előtt, mert az „*következményeiben az összes többi rendre veszélyes.*”⁷³ A rendek tehát a külföldi beavatkozásnak és az egyensúly deklarálásának elutasításában egységes álláspontot képviseltek. De mi volt a helyzet a részletkérdésekben?

Pierre Chaunu megállapítása szerint „*a hagyományos, vallási kritérium szerinti Észak – Dél feszültség (protestáns Németország – katolikus Németország) a felvilágosodás ízéhez szabva (hatékony-ság / felvilágosultság – obskurantizmus / immoralitás)*” tovább élt a 18. században.⁷⁴ Ismeretes, hogy a Reichstagban a három kollégium mellett (választófejedelmi, fejedelmi, városi) továbbra is a vallási alapon való szerveződés volt a meghatározó.

⁷⁰ ARETIN, 1967/b 14–19.

⁷¹ ARETIN, 1967/a 122.

⁷² ARETIN, 1967/a 122.

⁷³ ARETIN, 1967/a 122–123.

⁷⁴ CHAUNU, 1998. 131.

A birodalom 65%-ban protestáns, a birodalmi gyűlés viszont többségében katolikus volt.⁷⁵ Vajon a rendek vallási-területi hovatartozása a bajor ügyben való állásfoglalásukat is befolyásolta? Láttuk, hogy a Kaunitz-féle körlevél a vallási szempontok mellőzését kérte, és azt állította, hogy Ausztria a rendek közül még a katolikusokat sem tartja nyomás alatt döntéseik meghozásakor. A valóságban viszont Bécsset – amikor a birodalmi gyűléshez fordult – bizonyára az is motiválta, hogy így építhetett azoknak a katolikus rendeknek a támogatására, amelyek hadi segítségére seregeik jelentéktelensége miatt nem számíthatott.⁷⁶ Ausztria mindent elkövetett, hogy ne fordítsa maga ellen őket. Mária Terézia május 22-én írt levelében kéri társuralko-dóját, hogy álljon el Erfurttal kapcsolatos tervétől, mert azt megva-lósítva „*a mainzi választót, Házunk igaz szolgáját rabolnánk meg, és hagynánk bajban és az egészből csak Szászországnak lenne előnye.*”⁷⁷ Kölnnel kapcsolatban az a veszély fenyegetett, hogy egy porosz seregátcsoportosítás miatt nem lehet majd számítani Habs-burg-barátságára, ezért Metternich követ próbált közbejárni a választónál és Belderbusch miniszternél Ausztria érdekében.⁷⁸ II. Frigyes viszont azzal a gondolattal kacérkodott, hogy az egész evangélikus szekció megnyerése érdekében ragaszkodni fog Szászország reichstagbeli szerepléséhez, még annak ellenére is, hogy III. Frigyes Ágost fejedelemsége közvetlenül érintett a bajor viszályban. Végül Hannover tiltakozása miatt elállt ettől a tervtől.⁷⁹ Folytatta azonban a porosz király azt a tevékenységét, amiről még valamikor a konfliktus elején így írt: „*sohasem ment keresztül kezeimen olyan sok testamentum, egyezmény, értekezés, birodalmi konsztitúció, mint most; félek egy kis Cujacius, egy Pufendorf, egy regensburgi rostély közé szorított állat lesz belőlem [...] egyébként a legnagyobb nyugalomban vagyok a jövőt illetően, eltökélve, megteszem a*

⁷⁵ CHAUNU, 1998. 135.

⁷⁶ „*A sereggel bíró protestáns rendek mind ellenünk vannak [...] Mainz nem képes segíteni, Hildesheim és Paderborn éppoly kevésé*” – áll Mária Terézia július 19-én Józsefhez írt levelében. WALTER, 1968. 457–458.

⁷⁷ WALTER, 1968. 433.

⁷⁸ ARETIN, 1967/a 123.

⁷⁹ ARETIN, 1967/a 123.

kötelességemet akár mint író, akár mint katona.”⁸⁰ Az idézet talán lehet úgy értelmezni, hogy Frigyes az evangélikus rendek megnyerése mellett általánosságban is igyekezett kihasználni-felerősíteni a már a század elején, a spanyol örökösödési háború alatt jelentkező⁸¹ császár- és Habsburg-ellenes hangulatot, amely József 1767-es, a Birodalmi Kamarai Bíróság hatáskörének megnövelését célzó sikertelen kísérlete után valószínűleg újra feléledt.⁸²

Kaunitz nézete újra csak az volt, hogy a január 3-i szerződésben foglaltakat nem lehet teljesen figyelmen kívül hagyni, vagyis nem akarta, hogy a fegyverszünet és a reichstagbeli tárgyalás előfeltétele az Ausztria megszállta bajor területek kiürítése legyen. Ezen kívül szerette volna, hogy az ansbach–bayreuth-i örökség kérdésének párhuzamos tárgyalásával fény derüljön Frigyes analóg területszerzési törekvéseire. Aretin szerint Poroszországnak a délnémet területek felé irányuló terjeszkedésével sok katolikus rend már amúgy is tisztában volt.⁸³ Frigyes természetesen Kaunitz mindkét álláspontjával ellenkező véleményen volt, ám a Reichstagban Poroszország Szászországgal együtt közömbösséget színlelt, és így nem alakult ki még az evangélikus szekción belül sem szélesebb támogatóbázisa. A bajor ügy tárgyalása azonban nem is jutott el odáig, hogy az egész birodalmi gyűlés foglalkozott volna vele, megrekedt a választói kollégiumban.

A három közvetlenül nem érintett választófejedelemség (a negyedik, Mainz ugyanis a direktórium vezetőjeként nem foglalhatott állást) közül a protestáns Hannover (amely csak az orosz beavatkozás kérdésében volt Poroszországtól eltérő véleményen) a megszállt bajor területekről való osztrák visszavonulást a további tárgyalások elengedhetetlen feltételének tekintette, a katolikus Köln és Trier viszont erről mint Ausztria és Károly Teodor által egyaránt teljesíthetetlen követelésről beszélt.⁸⁴ A véleménykülönbség ellenére folytatódtak a választók közötti tanácskozások, de ez sem tudta megakadályozni a külföldi

⁸⁰ Idézi: KOSER, 1905. 526.

⁸¹ CHAUNU, 1998. 135.

⁸² MOLITOR, 1987. 102.

⁸³ ARETIN, 1967/a 124.

⁸⁴ ARETIN, 1967/a 124.

beavatkozást, megbeszéléseikkel párhuzamosan új tárgyalások indultak meg, de immár francia és orosz közvetítéssel.⁸⁵ Bár Mária Terézia tartott attól, hogy „*a porosz király a birodalmi gyűlésen a « mestert játszáná »*”,⁸⁶ ezért november derekán már nem helyeselte Kaunitz javaslatát, mely szerint a bajor ügyet a birodalmi rendek elé kell vinni; ellene volt a közvetítő hatalmak bevonásának is. Mind ő, mind Kaunitz hajlandónak mutatkozott már „*mindent visszaállítani úgy amint az 1777-es évben volt.*”⁸⁷ Oroszország és Franciaország mediátori segítségnyújtását azonban, ha már egyszer sor került rá, nem lehetett visszautasítani. A tescheni békében foglaltak garانتálója is a két közvetítő nagyhatalom lett.⁸⁸

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a birodalmi rendek képtelenek voltak egységesen fellépni a bajor kérdésben. „*Saját szuverenitásuk mártírjaiként*” (Montesquieu) nem voltak hajlandók beleegyezésüket adni az osztrák–porosz erőegyensúly kialakulásához, a császári hatalomra hivatkoztak, amely igaz, hogy már több mint száz éve nem veszélyeztette önállóságukat, de megvédeni sem volt képes őket. Egyébként is kérdéses, hogy számottevő közös haderő hiányában,⁸⁹ önmagukban hogyan tudtak volna érvényt szerezni határozatuknak, ha valamelyik fél szembeszegült volna döntésükkel.

⁸⁵ ARETIN, 1967/a 125.

⁸⁶ Kaunitzhoz november 20-án WALTER, 1968. 493.

⁸⁷ WALTER, 1968. 496.; ARETIN, 1967/a 135.; „*Hónapokig eltarthat, míg sikerül valami konkrétumot elérni, és időközben a lehetőségek még tovább romlanak [...] a legjobb lenne [...] a kongresszust kikerülni. Békére van szükségünk és a leggyorsabban, kongresszus nélkül*” – érvelt a nagyhatalmi mediáció ellen. Kaunitz azonban – az uralkodónóval ellentétben – csak átmeneti megoldásnak tekintette az egész Bajorországról való lemondást (a végleges rendezés létrehozását a birodalmi rendekre kívánta bízni), és taktikai megfontolásból ellenezte, hogy Ausztria már a béketárgyalás elején kinyilvánítsa azt: hajlandó elállni csaknem összes korábbi követelésétől. Mária Terézia az osztrák békeajánlat megfogalmazásakor végül is beleegyezett az államtitkár ajánlotta taktikába, de az osztrák–bajor konfliktus rendezését továbbra sem akarta a Reichstag elé vinni, csak a Bajorországgal szembeni szász és a zweibrückeni igényeket. GUGLIA, 1917. 322–324.

⁸⁸ RÖNNEFARTH, 1958. 191.

⁸⁹ A rendek „*csak a birodalmi háború elhatározása után hoztak létre (katonailag érdektelen) birodalmi hadsereget.*” KINDER – HILGEMANN, 1995. 263.

A rendek sikertelen kísérletének azonban voltak olyan tanulságai, amelyek a szereplők jövőbeli (birodalmi) politikáját meghatározták. Mária Terézia megerősítve érezte azt a nézetét, hogy monarchiája nem rendelkezik elég erővel a terjeszkedéshez, ellenfelei és szövetségesei pedig csak a megfelelő alkalomra várnak, hogy rovasára növeljék hatalmukat. Kaunitz véleménye – amit 1779. március 19-i előadásából⁹⁰ ismerhetünk meg – az volt, hogy a birodalom egy nagy tekintélyszerzési lehetőséget szalasztott el, a protestáns rendek, élükön Hannoverrel a poroszokhoz csatlakoztak és kimutatták gyűlöletüket a bécsi udvarral szemben, az egyházi választók azonban Ausztria hűséges híveinek bizonyultak. Az államkancellár a jövőben is rájuk kívánt támaszkodni, és – kiszélesítendő ezt a bázist – a birodalombeli érseki és püspöki székeket Ausztriához hű prelátusokkal akarta elfoglaltatni. Így kibővült volna a katolikus szekció, később pedig majd, ha sor kerül ezek szekularizációjára, Lipót főherceg fiainak juttathatták volna őket.⁹¹ Ennek a politikának gyakorlati megvalósítására hozható fel példa-ként, hogy 1780 nyarán – II. Frigyes szembeszegülése és diplomáciai viták ellenére – sikerült Miksa Ferencet (Mária Terézia legkisebb fiát) a kölni érsek koadjutorává, vagyis helyettesévé és egyben kijelölt utódjává megválasztatni.⁹² József nem értett egyet Kaunitz Német-római Birodalommal kapcsolatos politikájával és annak eszközeivel. 1780 januárjában mindent elkövetett, hogy Kaunitz jelöltjét, Ferdinand Trauttmansdorff grófot anyja ne nevezze ki a birodalmi gyűlésen résztvevő cseh követé. Miután pedig egyedüli uralkodója lett a monarchiának, fellépett a püspök választás befolyásolása ellen.⁹³

József a rendek teljes tehetetlenségére vonatkozó következtetést vont le az 1778 végén, 1779 elején történeteket látva. A Kaunitzétől eltérő politikára utal (és egyben arra is, hogy a birodalmi rendeket József nem tartotta fontosnak), hogy rég elfeledett, középkori császári jogot felelevenítve a birodalmi egyházi fejedelmek jövedelmeinek egy részét követelte hivatalnokai fizetéséhez,

⁹⁰ ARETIN, 1967/b 20–24.

⁹¹ ARETIN, 1967/a 128.

⁹² BARTA, 1994. 102.; GEBHARDT, 1960. 293.; MITROFANOV, 1910. 132.

⁹³ ARETIN, 1967/a 128.

nyugdíjához való hozzájárulásként.⁹⁴ A császár úgy vélte, Bajorország megszerzése csak II. Katalin jóváhagyásával vihető keresztül.⁹⁵ Ha nem is fő szempontként, de ez is szerepet játszhatott Oroszországhoz való közeledésében.

1785-ben II. József megállapodott Károly Teodorral Osztrák-Németalföld és Bajorország, valamint Felső-Pfalz cseréje ügyében (mellékesen a salzburgi érsekség is Ausztriához került volna, Luxemburgot, Namurt és Lüttichet adva kárpótlásul az érseknek, Osztrák-Németalföld többi részének azonban „burgund királyként” Károly Teodor lett volna az ura.)

Franciaország és II. Katalin hajlandónak mutatkozott elismerni egy önkéntes cserét. A zweibrückeni herceg azonban nem egyezett bele a tervbe és a Hannover, Szászország, Poroszország, valamint egyéb német fejedelemségek (Zweibrücken, Hessen-Kassel, Weimar, Gotha, Braunschweig, Anhalt, Baden, Ansbach, Mecklenburg, Osnabrück, Mainz) által létrehozott új szövetség („Fürstenbund”) is ellene foglalt állást. József és Károly Teodor kénytelen volt elállni a csereterv végrehajtásától.⁹⁶

A porosz király a rendekre vonatkozóan más következtetést vont le, mint József. II. Frigyes azt tapasztalta, hogy a birodalmi gyűlés ismét a politikai döntések fontos fóruma kívánt lenni; Mecklenburg és Hessen-Darmstadt, amelyek évek óta nem képviseltették magukat Regensburgban, szeptemberben megnevezték követeket. Bár Köln, Trier és Hannover nem értett egyet a fegyverszünet feltételeit illetően, a katolikus és protestáns választók között nem szakadt meg a párbeszéd.⁹⁷ A rendek Ausztria terjeszkedési törekvéseit veszélyesebbnek érezték Poroszországéinál, és ezt Frigyes a következőkben igyekezett kihasználni.⁹⁸

⁹⁴ GEBHARDT 294.; GONDA–NIEDERHAUSER 142.

⁹⁵ GEBHARDT 298.

⁹⁶ HEER, 1981. 289.; MITTENZWEI–HERZFELD 388.; KISS 107.; GEBHARDT 295.; LÁZÁR 285.

⁹⁷ ARETIN 1. Teil 125.

⁹⁸ „Arra a nagy előnyre teszünk szert – írta 1779 márciusában öccsének, Henrik hercegnek –, hogy a birodalomban az osztrák despotizmussal szembeni hasznos ellensúlynak tekintenek majd minket.” Idézi ARETIN 1. Teil 128.

II. Frigyes a birodalmi alkotmány védőjének szerepében tündökölt, erre ösztönözte a nyugati irányú terjeszkedésre vonatkozó Habsburg-ambíciók továbbélése, és a birodalombeli orosz befolyás túlságos megnövekedése. Látta az osztrák–orosz közeledést, és azt, hogy elvesztette az orosz támogatást. Ennek pótlására, és az izoláció elkerülésére, új szövetségest keresett a birodalmi rendekben.⁹⁹

A porosz király várakozása beigazolódott: 1782-től Anhalt-Dessau, Baden és Zweibrücken a birodalom fejedelemségeinek a „becsvágyó és vállalkozó szellemű császárnak”¹⁰⁰ a német alkotmány felrúgásától sem visszariadó hatalmi törekvéseivel szembeni összefogására törekedett. 1783 végén Weimar is csatlakozott, a porosz trónörökös és Hertzberg porosz miniszter rokonszenvéről biztosította a szervezkedőket, 1785 júliusában pedig immár Poroszország részvételével megalakult a *Fürstenbund*.¹⁰¹ Ennek létrehozása azt jelezte, hogy noha az egyes fejedelmek területi és öröklési viszonyai feletti örökösödést tűzte ki célul,¹⁰² vagyis az 1778-ban a Reichstag által tett, az egyensúlypolitikát elvető kijelentés szellemében járt el, de azzal, hogy feladai megvalósításához igénybevette Poroszország segítségét, végül is valamiféle birodalmi bipolaritás elismerése irányába mutatott (és ezzel egyfajta önellentmondást hordozott).

4. II. Frigyes

A bajor örököségi háború négy főszereplője II. József, Mária Terézia, Kaunitz kancellár és II. Frigyes voltak. A porosz király mozgatórugói, céljai talán már az eddigiekből világosan kiderültek. Ezért most már csak néhány további adalékot szeretnék felmutatni ezekkel kapcsolatban, illetve arra a kérdésre választ keresni, hogy porosz részről miért nem történtek komolyabb hadmozdulatok a „krumpliháborúban.”

⁹⁹ ARETIN 1. Teil 128.; GEBHARDT 298.

¹⁰⁰ NIEDERHAUSER, 1976. 155.

¹⁰¹ GEBHARDT, 1960. 295.; MITTENZWEI–HERZFELD, 1987. 388.

¹⁰² KISS, 1908. 107.

Kaunitz úgy vélte, Frigyes tetteit nem élesszemű előrelátása vagy az államvezetés művészetében való jártassága, hanem a király karaktere, hangulata, embergyűlölete, ugyanakkor a magányosság miatti mogorvasága, saját kötelességeiről alkotott nézetei, egészségi állapotának romlása és ellenfeleivel szembeni személyes, engesztelhetetlen gyűlölete határozza meg.¹⁰³

Azok a politikai lépések, amit a külső szemlélő a porosz király jelleméből eredő kiszámíthatatlansággal magyarázott, lehetnek az egyensúly- és területszerzési politika összeegyeztetésének kísérletei is. A különböző cselekvési lehetőségek közötti pillanatnyi választást pedig a király hangulata helyett meghatározta az Oroszország, Franciaország, a birodalmi rendek és persze Ausztria várható reakciójára vonatkozó nézetek változékonysága. „*Ebben a világban az embernek kaméleonként kell viselkednie, színét az idő előrehaladásának megfelelően változtatva*” – fogalmazta meg mintegy *ars poeticaként* II. Frigyes.¹⁰⁴

Az Ausztria bajorországi ambíciójára való porosz reagálásban a terjeszkedési-pozíciómegőrzési politika többféle variánsával, alkalmazási lehetőségével találkozunk, ezek a konfliktus idején nagyrészt egymást követően, de időnként egymással egy időben jelentkeztek.

a. Poroszország és Ausztria párhuzamos növekedése

Ez a gondolat nem volt teljesen idegen Frigyesről, ezt alátámasztja Lengyelország első felosztása. Lehetséges, hogy hasonló elgondolás állt a porosz király 1770 májusában Nugent grófhhoz, az osztrák követhoz intézett kijelentése mögött is: a bajorországi cseh hűbéreket „*senki sem fogja Önöktől elperelni.*”¹⁰⁵ József még 1778 júniusának közepén is azt a következtetést vonta le Frigyes

¹⁰³ „*A jó emberek nem tudják sem előre látni, sem kiszámítani az övéhez hasonló szenvedély és rabló nagyravágyás által irányított lelkiület vad és csaknem tébolyult kalandozásait.*” – jegyezte meg az államkancellár II. Frigyesrel kapcsolatban. KOSER, 1905. 527–528.

¹⁰⁴ Idézi KOSER, 1905. 527.

¹⁰⁵ Idézi ARNETH, 1879. 287.; SCHWICKER, 1878. 6.

magatartásából, hogy lehetőség van valamiféle kiegyezésre Ausztria és Poroszország között.¹⁰⁶

Tudjuk azonban, hogy ezek a(z egyébként egyik oldalról sem teljesen őszinte) tárgyalások nem vezettek eredményre, volt már szó a két félnek a birodalommal kapcsolatos, még a megegyezés lehetőségének írásba foglalását is akadályozó szempontjairól. Ezekhez még hozzávehetjük az osztrák–porosz megállapodás ellenében ható külpolitikai érvként azt, hogy Ausztria és Poroszország jelentős területi növekedése a többi európai nagyhatalom rosszallását és ellenlépéseit váltotta volna ki. Frigyes végül is az osztrák ajánlatok elutasítása mellett döntött, ezzel kockáztatva, hogy nagyobb területi nyereségtől esik el, mint amit fegyveres úton képes lett volna szerezni¹⁰⁷ – legalábbis a király öccse, Henrik herceg így gondolta. Ha ugyanis a porosz udvarban a porosz–osztrák kiegyezés exponense után kutatunk, akkor azt nem annyira Frigyes, hanem sokkal inkább Henrik személyében kell keresnünk. Henrik már 1769 novemberében, bátyja Józseffel való második találkozása előtt azt hangsúlyozta, hogy „*hasznos és üdvös lenne Ausztriát és Poroszországot egy szövetségbe összehozni, mert így azok az északi hatalmak és Franciaország, Anglia és Spanyolország között mintegy mellvédként állva szükség esetén szembeszállhatnának velük.*”¹⁰⁸ A létrehozandó hosszantartó osztrák–porosz béke áldásos következményeit ecsetelte, és felvetette, hogy József és Frigyes a birodalmat „*Octavianus és Lepidus példája nyomán*” feloszthatná maga között.¹⁰⁹

Frigyes nem osztotta fivére reményeit, az ő véleménye az volt ebben a kérdésben, hogy József anyja még sokáig élhet, az ő Frigyesrel szembeni gyűlölete miatt pedig nem lehet porosz–

¹⁰⁶ „Az egyetlen, ami megállapítható, az az, hogy a király harcikedve igen csekély, viszont vágya Lausitz megszerzésére nagyon nagy, ebből arra lehet következtetni, hogy – ha megmaradunk méltányos, de határozott álláspontunknál – a nagy Frigyes Xerxes-seregével együtt végül is kész lesz feláldozni Don Quijote-i eljárásmódját részint Németország üdve, de sokkal inkább saját jelentős nyeresége és vén csontjai nyugalma érdekében.” Idézi KOSER, 1905. 529–530.

¹⁰⁷ Idézi ARETIN, 1967/a 116.

¹⁰⁸ Idézi ARNETH, 1877. 192.

¹⁰⁹ Idézi ARNETH, 1877. 192.

osztrák szövetség létrehozásában reménykedni. Ausztria Poroszországgal különben is csak annak egyre hatalmasabb szövetségese, Oroszország miatt kíván jó viszonyban lenni.¹¹⁰ Henrik azonban továbbra is kitartott elképzelése mellett, 1777 októberi levelében újra azt javasolta, hogy bátyja egyezzen meg Ausztriával a Német-római Birodalom területének felosztásában.¹¹¹ Henrik terjeszkedéscentri-kussága határozta meg a bajor örökösödési háborúval kapcsolatos véleményét is: „Egy az Ön hírnevével bíró uralkodó nem vehet részt egy olyan háborúban, amit nem állama növekedését szolgálja, ebben a háborúban azonban, amelyet az osztrákok ellen Ön egyedül állna, éppenséggel lehetetlen ezt várnunk.” – jelentette ki január 29-i Frigyesnek szóló levelében.¹¹² Február közepén viszont már az járt a fejében, nem lehetne-e Bécsnél elérni, hogy szekularizált birtokkal minden résztvevőt kárpótoljon.¹¹³ Henrik volt az, aki Hertzberg miniszter támogatásával, és eleinte Frigyes tudta nélkül tárgyalni kezdett Ausztriával Lausitz megszerzése érdekében.¹¹⁴

b. Ausztria egyoldalú terjeszkedésének megakadályozása

A porosz királynak fivére kezdeményezésére adott válaszából világosan kiderül, hogy mit tekintett vezérelvének a bajor konfliktusban való részvételekor: „Ebben az ügyben, kedves öcsém, nem területszerzésről vagy terjeszkedésről van szó, hanem arról, hogy egyszer s mindenkorra letörjük az osztrák ambíciókat, megakadályozzuk azt, hogy szert tegyenek a birodalomban olyan despotikus hatalomra, amelyből nekünk a legnagyobb hátrányunk származna. Tehát az Ön valamennyi területszerzési javaslatát el fogom vetni; a legnagyobb elszántságot érzem, csak azután fogom kardom visszadugni hüvelyébe, miután minden szerzeményünket visszaszolgáltatják.”¹¹⁵ Frigyes érdeke ezen a ponton egybeesett a

¹¹⁰ Idézi ARNETH, 1877. 192.

¹¹¹ HEER, 1968. 348.; idézi ARETIN, 1967/a116.

¹¹² Idézi KOSER, 1905. 526.

¹¹³ KOSER, 1905. 526.

¹¹⁴ GEBHARDT, 1960. 292, 295.; ARETIN, 1967/a 116.; A csereterv részleteiről KOSER, 1905. 527.

¹¹⁵ Idézi KOSER, 1905. 526.

birodalmi rendekével (hiszen ő is egy volt közülük), még ha más tőről is fakadt. A Frigyes által hangoztatott politika tehát háttérbe szorította a terjeszkedési terveket, de a király kijelentése ellenére teljesen nem zárta ki azokat. A hadihelyzet beállása pedig egyenesen lehetőséget adott – hódítás vagy fegyveres fenyegetéssel kicsikart birtokgyarapodás útján – megvalósításukra.

c. Poroszország fegyveres területszerzése

A porosz király már március elején elrendelte a szabadságos katonák behívását, a hónap közepén pedig parancsot adott a mozgósításra. A porosz csapatok egy része – Henrik herceg vezérlete alatt – és a szász sereg az Elbánál gyülekezett, Észak-Csehországba kellett vonulniuk. A főszász sereg – élén a királlyal – április 6-án indult el Berlinből, hogy Porosz-Szilézián keresztülhaladva az Óriás-hegység tövéénél törjön Csehországba. A poroszok Prága, illetve Brünn irányába vonultak.¹¹⁶ Terveik gyors megvalósítását mindjárt a háború elején akadályozta az, hogy az osztrák csapatokat Frigyes várakozásával ellentétben nem Olmütznel, hanem Északkelet-Csehország-ban vonták össze.¹¹⁷

Június elején, miközben Henrik csapataival Lausitzban tartózkodott és szokása szerint „manőverezett”, Frigyesék cseh földre léptek.¹¹⁸ A hadiszerezése egyelőre a poroszoknak kedvezett: július végén – augusztus elején (útvonaltervük többszöri módosítása után) Henrik hercegék a lausitzi hegyek járhatatlannak tartott ösvényein átkelve szintén megérkeztek Csehországba. Az osztrák sereg gróf Gideon Ernest Laudon tábornagy vezette szárnyát meglepte az áttörés, és egy kisebb, augusztus 9-én Niemesnél történt összecsapás után, megerősített állásait feladva egészen Münchengraetzig hátrált, és az Iser vonalát is készült

¹¹⁶ KOSER, 1905. 526.; MARKÓ, 1944. 271.; SCHWICKER, 1878. 12.

¹¹⁷ KOSER, 1905. 530.

¹¹⁸ Mária Terézia július 9-i levele Ferdinánd főherceghez WALTER, 1968. 451. „A császári seregek tartózkodásában, valamint Mária Terézia békeajánlatában a monarchia gyengeségének jelét látja, s így a tisztes visszavonulás lehetőségét sem akarja megadni számukra. Nem elégszik meg Bécs lemondásával Bajorországról, hanem Cseh- vagy Morvaországban kíván hódítani.” BARTA, 1987. 217.

feladni. József császár pedig az Elba felső folyásának feladását fontolgatta.¹¹⁹ Mária Terézia aggódott a csehországi helyzet miatt, és fiát, Józsefet arra figyelmeztette, hogy milyen következményekkel járna e fontos terület elvesztése.

Frigyes ezalatt szintén Csehországban volt, az Elba felső folyásánál lévő megerősített osztrák hadállások elleni offenzívát kilátástalannak tartotta, de egy Károly Vilmos Ferdinánd braunschweigi trónörökös vezette hadtest Morvaországba küldésével már megkísérelte elkezdni a hadszíntér délebbre helyezését, ugyanis azt tartotta: „Csehországot Morvaországban kell legyőzni.”¹²⁰ Mária Terézia már június közepén tartott a poroszok déli irányú előrenyomulásától: „Magyarországon az invázióknak nagyon komisz hatása lehet, még inkább Morvaországban, ahol sok a lutheránus.”¹²¹ Másfél hónap múlva pedig annak a félelmének adott hangot, hogy „a király télire Csehországba vagy Morvaországba kvártélyozza be magát.”¹²²

Az uralkodónó félelmei azonban nem váltak valóra. Henrik herceg augusztus 17-én elutasította Möllendorff altábornagynak az

¹¹⁹ SCHWICKER, 1878. 25., 32.; KOSER, 1905. 532–533. Mária Terézia július 22-én kelt leveleiben meglehetősen sötét képet festett Csehország helyzetéről: „Megtudtuk, hogy Henrik herceg egy hadteste vagy elővédje Komota fölött Csehországba tört és hogy Prágában a nyugtalanság nem is lehetne nagyobb. Mindenki menekül; azonnal odaküldök egy futárt azzal, hogy mindenki maradjon ott; Laudonhoz kell fordulni, hogy mondja meg, mit tart szükségesnek a civilekért tenni; a katonai dolgokba nem avatkozom bele.” – írta államkancellárjának. „Ha Csehországot elvesztjük – figyelmezteti Józsefet –, ember- és pénzforrásaink csekélyek lesznek és neki [ti. Frigyesnek] roppant nagyok, mert ez az ország gazdag; élősködhet rajta és toborozhat, mert a cseh király inkább kitart mellette, mint a német.” WALTER, 1968. 459.

¹²⁰ KOSER, 1905. 532.; A Braunschweig–Lüneburg-ház Bevern-ágából származó Károly Vilmos Ferdinánd atyja, I. Károly halála után, 1780-ban került a braunschweigi hercegség élére. A kor egyik legtekintélyesebb hadvezéréként részt vett a hétéves háborúban és Hollandia porosz megszállásában (1787). 1792–1794-ben a Franciaországra támadó porosz–osztrák seregek főparancsnoka volt. A valmyi csata után kivonult Franciaországból, majd 1794 januárjában lemondott a fővezérségről. 1806-ban ismét a porosz hadsereg élére állt, de az austerladi csatában halálos sebet kapott. MORBY, 1991. 186.; HAHNER, 1989. 35–36.

¹²¹ Józsefhez június 19-én. WALTER, 1968. 243.

¹²² Mercy d'Argenteau-hoz július 31-én. WALTER, 1968. 465.

ellenség bekerítésére vonatkozó javaslatát és a királytól arra kért engedélyt, hogy 10–12 napra visszavonulhasson Lausitzba ellátásbeli hiányait pótlandó.¹²³ Gondot okozott, hogy a hegyekben a tüzérség nem tudta elég gyorsan követni a menetoszlopot.¹²⁴ Amikor pedig augusztus végén Frigyes és József serege szembekerült egymással, a porosz király az első nap a rossz időjárás, a következő nap az osztrák állások kedvező helyzete miatt nem indult rohamra. József sem kezdett támadásba, így elmaradt az összecsapás. József hatására Mária Terézia elállt attól, hogy újabb békítő levelet küldjön Frigyesnek.¹²⁵

Frigyes szeptember 17-én visszavonult Sziléziába, ugyanakkor rosszalló megjegyzésekkel illette fivére tétlenségét. Henrik ezt a király féltékenységével magyarázta, és úgy gondolta, parancsaival veszélybe akarja sodorni őt. December 3-án a drezdai téli táborban felkereste Frigyest, és idegei zilált állapotára hivatkozva lemondott vezérségéről.¹²⁶ Frigyes november elején eljutatta békefeltételeinek¹²⁷ vázlatát a két közvetítő hatalomhoz. Mária Terézia azonban nem nagyon bízott a hadszíntérről érkező kedvező hírekben.

A porosz király miután 1787 októberében seregével a téli szállásokra vonult, már nem kezdett újabb előrenyomulásba, csak kisebb, főként élelemszerző portyázásokra került sor.

d. Krumpliháború támadó háború helyett

Vajon a döntő pillanatokban miért tért ki az összecsapások elől Frigyes annak ellenére, hogy az osztrákokkal szemben számbeli fölényrel bírt, és rendelkezett azzal az előnnyel is, hogy ő volt támadó pozícióban? Igaz, hogy a porosz támadás ellenében hatott az utánpótlás akadályoztatottsága, az élelmiszer- és takarmányhiány, és ősztől a zord időjárás következtében kialakuló

¹²³ KOSER, 1905. 533.

¹²⁴ KOSER, 1905. 533.

¹²⁵ FEJTŐ, 1997. 215.; MOLITOR, 1987. 156.

¹²⁶ KOSER, 1905. 535.; MOLITOR, 1987. 156.; BARTA, 1987. 218.

¹²⁷ KOSER, 1905. 535.

sok megbetegedés,¹²⁸ de ezek – noha kisebb mértékben – az osztrákokat is sújtották.¹²⁹

A szakirodalom a nagy ütközetek elmaradásának okát részben a porosz király elbizonytalanodásában látja: „*Frigyes elvesztette fiatalkori merészségét [...] idegenkedik a kockázatos vállalkozásoktól. Nemcsak, hogy óvatos, de határozatlan is.*”¹³⁰ Indokként hozzák fel a porosz tábornoki és tisztikar előregedését (bár láttuk, hogy az osztrák vezérkar sem volt túl jó állapotban), és ebből adódó elkényelmesedését,¹³¹ azt, hogy a tüzelőerő megnövekedése mellett is a vonalharcászathoz való ragaszkodás¹³² miatt a győztes és a legyőzött számára egyaránt rizikósabbá váló, nagy veszteségekkel járó csatákat a hadvezérek igyekeztek elkerülni.¹³³

A korszakkal foglalkozó egyes történészek rámutatnak II. Frigyes toborzási módszerének továbbélésével kapcsolatban arra, hogy a porosz hadsereg zsoldosaiból hiányzó harci kedvet¹³⁴ a parancsnokok a fegyelem további szigorításával kívánták pótolni.¹³⁵ A nélkülözések és a kemény bánásmód miatt mindennapossá váltak

¹²⁸ MOLITOR, 1987. 156.; KOSER, 1905. 533.; GEBHARDT, 1960. 297.

¹²⁹ „*Csapataink továbbra is farkasszemet néznek az ellenséggel, a hegyekben, ahol már leesett a hó, sokat szenvednek, a betegségek nagyon legyengítik és kifárasztják őket; de mégis jobb állapotban vannak, mint a [porosz] király serege*” – tájékoztatta 1778. szeptember 9-i levelében az anyacsászárné Marie Antoinette-et. BRIEFE, 1914. II. 274.

¹³⁰ BARTA, 1987. 217.; ugyanerről: BARTA, 1994. 101.; MOLITOR, 1987. 156., GEBHARDT, 1960. 297.

¹³¹ MITTENZWEI – HERZFELD, 1987. 386.; PLETICHA, 1983. 288. Az invalidus vezérkari tisztek és elaggott generálisok jelenlétét Henrik herceg egyenesen tehernek érezte. KOSER, 1905. 534.

¹³² A frigyési vonalharcászati jellemzője, hogy az egész gyalogságot egyetlen csatavonalban állították fel, amely általában három tagozat mély volt. Sorai jól betanult módon, zárt sorokban, rohamlépésben haladtak előre, közben meghatározott időközönként megálltak tüzelni. A tisztek pálcával a katonák között járva, a lovas csapatok mögöttük haladva kényszerítették a gyalogosokat előrehaladásra. Ez a fajta harcmodor a francia forradalomig egész Európában divatban volt. FRIEDJUNG, 1903. 19.

¹³³ MITTENZWEI – HERZFELD, 1987. 386.

¹³⁴ A katonákon ezt számonkérő hesseni herceget royalistának csúfolták. KOSER, 1905. 534.

¹³⁵ MITTENZWEI – HERZFELD, 1987. 386.

a dezertálások, Frigyes két hónap alatt tizennégyezer embert vesztett betegségek és szökés miatt.¹³⁶ A szökések azonban az ellenségnek is gondot okoztak, legalábbis a háború elején.¹³⁷

Az előbb felvázolt problémák jó részének hátterében pénzügyi okok is álltak.¹³⁸ Bár Poroszország erre az időre már kilábalta a hétéves háború okozta gazdasági válságból, Frigyes jól emlékezett micsoda erőfeszítésbe került, hogy elkerülje a vereséget: Nagy-Britannia pénzügyi segélyein kívül a fémpénz lerontásához, Szászország és Mecklenburg kifosztásához kellett folyamodnia.¹³⁹ Érthető, hogy 1778–1779-ben nem akart újra eddig elmenni. Szászország most különben is szövetségese volt, a csehországi fosztogatás pedig nem bizonyult elégségesnek. Vajon mi a helyzet a külföldi anyagi vagy fegyveres támogatással? Anglia már 1762-ben beszüntette a subsidiumfizetést, ezáltal eltávolodott porosz szövetségeseitől. Az 1770-es évek végére Nagy-Britannia egyébként is hatalmi hullámvölgybe került: politikai belviszály osztotta meg, gazdasága és haditengerészete – hatalmának fő tartóoszlopai – stagnálóban-hanyatlóban voltak, energiáját és erőit mindenekelőtt az 1775-től kieleződő amerikai gyarmati konfliktus kötötte le.¹⁴⁰ Részben tudatos, részben kényszerű izolációjánál, gazdasági-katonai helyzeténél fogva nem nagyon tudott, és mivel a bajor örökösödési háború új ellenségét, Franciaországot közvetlenül nem érintette, nem is nagyon akart beavatkozni ebbe a kelet-közép-európai viszályba.

Frigyes elsősorban nem is Angliától várt segítséget, hanem II. Katalintól. Oroszország 1764 tavasza óta Poroszország szövetségese volt, Frigyes már egy héttel a bécsi szerződés megkötése után arról tájékoztatta a cárnőt, hogy Ausztria

¹³⁶ MOLITOR, 1987. 156.

¹³⁷ „Lengyelországban [vagyis Galíciában] sikerült eleget, néhány ezer embert toborozni, de amikor útra keltek volna, néhány száz szerencsétlen módon elveszett [...] Ha már önkénteseink is dezertálnak, mit várhatunk az erőszakkal besorozottaktól?” – tette fel aggódva a kérdést Mária Terézia Józsefnek június 5-én kelt levelében a hónap vége felé pedig a szökések számának megnövekedéséről faggatta fiát. Józsefhez június 21-én WALTER, 1968. 446.

¹³⁸ MEHRING, 1981. 301.

¹³⁹ KENNEDY, 1992. 82., 88.

¹⁴⁰ KENNEDY, 1992. 112–114.

„telhetetlen nagyravágyása” miatt háború támadhat és kifejezte reményét, hogy Katalin segítségére lesz „*Németország elnyomott szabadságának*” visszaszerzésében,¹⁴¹ március közepén pedig így nyilatkozott: „*Oroszország egyedüli, utolsó reményünk.*”¹⁴²

Noha Oroszország 1774-ben Kücsük-Kajnardzsiban békét kötött Törökországgal, de ezt egyik fél sem tekintette ezt ellentétük végleges lezárásának. Frigyes 1778 elején levelet küldött Konstantinápolyba, amelyben felhívta a szultán figyelmét, hogy itt a lehetőség Ausztria által elragadott területei visszaszerzésére.¹⁴³ A levélről Bécs is tudomást szerzett, Mária Terézia már március 14-i, Marie Antoinette-hez szóló levelében beszámolt a nyugtalanító hírről, később pedig annak az aggodalmának adott hangot, hogy „*Oroszország [...] egy nap talán békét köt Törökországgal, a mi rovásunkra kárpótolva azt.*”¹⁴⁴ A porosz király így próbálta elérni, hogy Katalinnak ne kelljen kétfrontos háborút folytatnia, viszont Ausztria két tűz közé szoruljon. Hamarosan azonban – részben diplomáciai ellenintézkedéseknek köszönhetően – lezárult a Habsburg monarchiát fenyegető török támadás veszélye.¹⁴⁵ Frigyes továbbra sem számíthatott gyors orosz segítségre: „*[Katalin] ígéri, hogy segédsapatokat küld, talán, ha nagyon sietnek, 1779-ben meg is érkeznek*” – írta a porosz király 1778 márciusának végén öccsének.¹⁴⁶ Az ősz folyamán a cárnő továbbra is fenntartotta a segédsapatok küldésére vonatkozó ígéretét, de egyelőre nem ment tovább egy Bécshez intézett fenyegető hangú üzenetnél. Frigyes elégedetlen volt, Bécsben azonban nagy volt a riadalom. Mária Terézia november 2-án arról írt leányának, a francia királynénak, hogy „*a lengyelországi hírek szerint, a török konfliktus ellenére az oroszok útban vannak.*”¹⁴⁷ Értesülései szerint, ha a tél folyamán

¹⁴¹ Idézi: SCHWICKER, 1878. 9.

¹⁴² Idézi: HEER, 1968. 348.

¹⁴³ SCHWICKER, 1878. 9.

¹⁴⁴ WALTER, 1968. 421.; Ferdinánd főherceghez április 23-án WALTER, 1968. 426.

¹⁴⁵ A Konstantinápolyban terjesztett hamis porosz hírek (melyek szerint a porosz király két áprilisi győztes csata után egész Galíciát elfoglalta) cáfolatául az osztrák ügyvivő bemutatta a Bécs és Berlin között váltott államiratokat a Portának. SCHWICKER, 1878. 10.

¹⁴⁶ Idézi: KOSER, 1905. 525.

¹⁴⁷ WALTER, 1968. 490.

nem sikerül békét kötni, Katalin porosz oldalon belép a háborúba. Mária Terézia és Kaunitz gyorsfutár útján kérte a császárt, hogy azonnal jöjjön Bécsbe. József azt hangoztatta, nem hiszi, hogy Oroszország hadba szállna Poroszország mellett. Végül mégis engedett anyja és Kaunitz unszolásának: hazautazott, és beleegyezett az osztrák csapatok Bajorországból való kivonásába.¹⁴⁸ A császárnak lett igaza, a cárnő fegyveresen nem lépett fel a viszályban, tavasz elején pedig létrejött a fegyverszünet Poroszország és Ausztria között.

Az idő rövidsége és az orosz utánpótlási rendszer fejletlensége mellett milyen más okok akadályozhatták Oroszország fegyveres részvételét a bajor örökösödési háborúban? Az a cél, ami Katalint a bajor konfliktusba való beavatkozásra ösztönözte, világosan kiderül az Oroszországot a tescheni béketárgyaláson képviselő Repnyin hercegnek adott instrukciójából: *„Ezen a módon, a probléma megoldásával egész Németországot elnyerjük majd, és talán a fejedelmeket is sikerül összehozni egy szövetségi rendszerben, amelytől aztán Oroszország megkaphatja a jogot, hogy a birodalmi alkotmány garantálójá legyen, vagyis olyan pozícióba kerüljön, amilyennek Franciaország is köszönheti hatalmas politikai befolyását.”*¹⁴⁹ Ha azonban Oroszország nemcsak Poroszország szövetségeseként kívánt fellépni, hanem a birodalmi rendek védőjeként is, akkor szükség volt arra, hogy a német fejedelmeknek legalább egy része felkérje segítségnyújtásra. Ez a már tárgyalt okok miatt nem valósult meg.

Ezeket a korántsem másodlagos formai szempontokat figyelmen kívül hagyva, és csak a hatalmiakat szem előtt tartva is könnyen átlátható, hogy amíg még (a harcok előtt) és amikor (a vonalak megmerevedését látva) már az egyensúlypolitikai cél orosz véráldozat nélkül is megvalósíthatónak tűnt, a cárnő nem kívánt fegyverhez nyúlni. Már csak azért sem, mert a porosz támadás területi vonatkozásai Katalin számára nem kecsegtettek haszonnal. A cárnő külpolitikai célkitűzései két terjeszkedési irányt határoztak meg: dél felé egészen a Fekete-tengerig, nyugat felé pedig a

¹⁴⁸ MOLITOR, 1987. 215.; KENNEDY, 1992. 91.

¹⁴⁹ Idézi ARETIN 1967/a 112.

Lengyelország uralma alatt álló ukrán és belorusz területeket akarta Oroszországgal egyesíteni.¹⁵⁰

Ausztria Bajorországról való lemondatásán túlmenő, esetleges cseh-morvaországi porosz hódítások pedig semmiképpen sem álltak Oroszország érdekében. Annál is inkább, mert Oroszországnak Poroszország ellenfelével, Ausztriával viszont volt közös aktuális terjeszkedési iránya: a balkáni területek felé. Ezek a területek voltak olyan értékesek és birtokosuk, Törökország még volt olyan erős, hogy érdemes legyen legalábbis fontolóra venni egy, a rivalizálást felváltó szövetség létrehozását.

Ausztriát pillanatnyi nyugati expanziójának feladására kényszeríteni ez akár még a szövetség előkészítéséhez is jól jöhetett, a Habsburg-monarchiával súlyosabb harcokba bocsátkozni ez viszont semmiben sem szolgálta volna az orosz külpolitikai elképzelések megvalósítását.

Az orosz külpolitikát a 1770-es évek végén jellemző kettősség – Poroszországgal szövetség, ugyanakkor Ausztriával (is) közös terjeszkedési célok – az orosz diplomáciában személyi szinten is exponálódott: Nyikita Danyin gróf, a külügyi kollégium vezetője az „északi rendszer” híve volt, az 1770-es évek közepétől a külpolitikára is befolyással bíró Grigorij Patyomkin herceg azonban határozottan az orosz–osztrák közeledés mellett foglalt állást.¹⁵¹

Mindezek után talán nem tűnik légből kapott állításnak az, hogy Frigyes bizonyos szempontból nem is bánta, hogy elmaradt Katalin fegyveres beavatkozása. Nemcsak a Hannover és a többi német fejedelemség hangoztatta távlati félelmek miatt, hanem azért is, mert az orosz külpolitika – ahogy Kissinger írja – mindig kétesélyes volt.¹⁵² II. Frigyes, a szövetség és II. Katalin ígérete ellenére sem rendelkezhetett teljes bizonyossággal afelől, hogy az orosz beavatkozás a poroszok oldalán fog bekövetkezni.¹⁵³

Az Oroszországgal kapcsolatos bizonytalanság, és főleg a Habsburg Monarchia „harapófogóba” szorításának szándéka a porosz királyt arra ösztönözték, hogy az –osztrák uralkodónő

¹⁵⁰ HELLER, 1996. 366.

¹⁵¹ MOLITOR, 1987. 173.

¹⁵² KISSINGER, 1996. 66.

¹⁵³ NIEDERHAUSER, 1976. 152.

legnagyobb rémületére – közeledjék Ausztria szövetségéhez, Franciaországhoz.

Mária Terézia két fő franciaországi exponensének, Marie Antoinette-nek és Florimund Mercy d'Argenteau grófnak, a monarchia párizsi követének írt szenvedélyes hangú levelei érzelmi- és észérvekkel a francia-osztrák szövetség fenntartása mellett próbáltak agitálni. Ferdinánd és Lipót főherceghez írt soraiból viszont a francia szövetséggel, illetve segítséggel kapcsolatos borúlátás sugárzik, Franciaországot máris együtt emlegeti Poroszország szövetségeseivel.¹⁵⁴ A porosz–francia szövetségből nem lett semmi, ugyanakkor Harold Temperley szerint II. Frigyes már 1778 februárjának közepén „világosan látta azt, hogy Franciaország nem lép be a háborúba Ausztria oldalán.”¹⁵⁵

A hármás (orosz–porosz–francia) szövetség meghiúsulása nem jelentett akkora hátrányt Frigyes számára, ami miatt elállt volna a támadástól, azonban Franciaország katonai semlegessége a bajor konfliktusban sem jelentett akkora előnyt, ami miatt a porosz király a már ismertetett bel- és külpolitikai tényezők ellenére a döntő pillanatban valódi fegyveres konfliktusba bocsátkozott volna.

Míg Frigyest nem rázta meg túlságosan a hármás szövetség tervének kudarca, addig Mária Teréziát mélyen érintette a francia segítség elmaradása. Ez is, mint a bajor örökösödési háború legtöbb eseménye, kétségbeesését növelte és békevágját erősítette.

5. Mária Terézia

Az özvegy császárné a kezdetektől ellenezte a bajor ügybe történő beavatkozást.¹⁵⁶ Mária Teréziának a bajor örökösödési háborúval kapcsolatos megnyilvánulásainak kincsesbányáját jelentik családtagjaihoz és politikai bizalmasaihoz (pl. Kaunitzhoz és

¹⁵⁴ Lipóthoz 1778. március 12-én. WALTER, 1968. 418.; Ferdinándhoz 1778. április 23-án. WALTER, 1968. 426.; Ferdinándhoz 1778. június 4-én. WALTER, 1968. 439.

¹⁵⁵ TEMPERLEY, 1968. 98.

¹⁵⁶ Erről részletesebben ír: BIBL, 1943. 117.; KARAJAN, 1865. 19–20.; FEJTŐ, 1997. 204.

Mercy d'Argenteau-hoz) írt levelei. A magyar nyelvű irodalomban is számos idézetet találunk,¹⁵⁷ ezért csak azoknak a szubjektív és objektív tényeknek a rövid ismertetésére szorítkozom, amelyek az uralkodónőnek a bajor konfliktusban való részvétellel kapcsolatos ellenérzését táplálták.

a. Öregség, betegség

Mária Terézia életének utolsó éveiről szólva csaknem minden, témánkat érintő mű megemlíti fizikai és mentális hanyatlásából (is) fakadó határozatlanságát,¹⁵⁸ bizonytalanságát. Elsősorban Lipót toszkánai nagyherceg Bécsben tett látogatása során készített, „*A család helyzete*” című feljegyzésének Mária Teréziáról szóló részét idézik, amelyben az uralkodónő légzési nehézségeiről, levertségéről, emlékezőképességének romlásáról, hallásvavarairól, az államügyekkel kapcsolatos elkedvetlenedéséről ír.¹⁵⁹

Ifj. Barta János ehhez még azt is hozzáteszi, hogy Mária Terézia „szellemi képességeinek mérséklődését nem volt hajlandó elismerni.”¹⁶⁰ Ezt tűnik alátámasztani – noha Marczali idéz egy, Barta feltételezését cáfoló 1771-es levelet¹⁶¹ – Mária Terézia Józsefhez intézett, 1778. március 14-én papírra vetett azon sorai, miszerint: „Épp oly tetterősnek érzem magam, mint harminc éve, de soha többet nem fogok beleegyezni Házam és országaim tönkretételébe. Ha a háború [kitör], ne számoljatok velem.”¹⁶²

Más részről viszont a határozatlanság vádjával szembeni ellenérvként hozható fel, hogy az uralkodónő milyen makacsul ragaszkodott Józseffel (és időnként Kaunitzcal) szemben ahhoz a véleményéhez, hogy a bajor örökösödési háborút rövid úton be kell

¹⁵⁷ Elsősorban FEJTŐNÉL és MOLITORNÁL.

¹⁵⁸ HAMANN, 1990. 186.; MITROFANOV, 1910. 116.; MARCZALI, 1891. 265.; BARTA, 1988. 221.; BARTA, 1994. 99–100.; H. BALÁZS, 1989. 871.

¹⁵⁹ Idézi MOLITOR, 1987. 197–198.; H. BALÁZS, 1989. 862.

¹⁶⁰ BARTA, 1987. 221.

¹⁶¹ MARCZALI, 1891. 265.

¹⁶² KARAJAN, 1865. 23.; WALTER, 1968. 423.

fejezni, mert abban „minden módon csak veszíthetünk, semmit sem nyerhetünk.”¹⁶³

b. Féltékenység

Paul von Mitrofanov szerint Mária Terézia féltékeny szemekkel nézte József Bukovina, Galícia és Bajorország megszerzését célzó külpolitikai akcióit,¹⁶⁴ Lipót pedig azt jegyezte fel, hogy Mária Terézia Józseffel kapcsolatban „örül, ha dicsérik, noha államügyekben féltékeny rá, mert tudja, sokan mondják: ha majd ő irányítja azokat, minden sokkal jobb lesz.”¹⁶⁵

József anyjának Frigyessel – július második hetében, a császár tudta nélkül – kezdeményezett tárgyalásáról értesülve azt vetette Mária Terézia szemére, hogy saját betegségére hivatkozva csak azért tolta őt előtérbe, hogy lejárassa.¹⁶⁶ 1778. Július 15-i levelében azzal fenyegetőzött, hogy a nyilvánosság elé tárja a köztük fennálló véleménykülönbséget, továbbá, hogy csapatait hátrahagyva – anélkül, hogy Bécsset érintené – Itáliába utazik. József szerint anyja kezdeményezésén csak Frigyes nyert.¹⁶⁷

Mária Terézia, aki úgy gondolta, hogy a Frigyessel való kapcsolatfelvétel nincs fia ellenére,¹⁶⁸ és hogy éppen az általa követett eljárás biztosít lehetőséget arra, hogy József a tárgyalások személyes vezetéséből esetleg fakadó kellemetlenségeket, a megszégyenülést és a nevetségessé válást elkerülje.¹⁶⁹

¹⁶³ WALTER, 1968. 423.; lásd még Lipót megnyerésére irányuló próbálkozás március 12-én írt levelében WALTER, 1968. 418.; visszavonulással való fenyegetőzését idézi: MOLITOR, 1987. 118.

¹⁶⁴ MITROFANOV, 1910. 116.

¹⁶⁵ Idézi MOLITOR, 1987. 197.

¹⁶⁶ BARTA, 1987. 217.; KOSCHATZKY, 1980. 192.

¹⁶⁷ BRIEFE, 1914/a 285–286.

¹⁶⁸ Ugyanis József 1778. július 11-i levelének utóiratában megvallotta anyjának, hogy „Ha lenne bármi mód arra, hogy a békét valamennyire tisztességes feltételek mellett visszaállítsuk, nagy jótéteménynek tartanám, de nem látok rá semmi lehetőséget.” BRIEFE, 1914/a 284.

¹⁶⁹ „Itt Rólad és a monarchiáról van szó, vagyis mindenről, és ezért öreg ősz fejem kész mindent elviselni, még ha az emberek összes rosszallása egyedül reá fog hullani is.” – írta az anyacsászárnő Józsefnek július 13-án. BRIEFE, 1914/a 284.

Július legvégén Mária Terézia felvetette fia előtt a megszakadt béketárgyalás folytatásának gondolatát. Az elképzelést József elutasítóan, és anyja „gyengesége” miatt szemrehányásokkal fogadta. Az uralkodónő próbálta Józsefet meggyőzni gondolatainak, cselekedeteinek helyességéről.

Ebben a kérdésben Mária Teréziát elsősorban nem presztízsszemponatok vezérelték, hanem országai, népei sorsa és a hadszíntéren tartózkodó rokonai (három fia: József, Lipót és Miksa, valamint egyik veje, Albert szász és tescheni herceg) élete és egészsége felett érzett aggodalom.

c. Az igények megalapozatlansága

Úgy tűnik, hogy Mária Terézia az 1760-as évek közepén foglalkozott azzal a gondolattal, hogy Németalföldet Bajorországra cseréli. Ennek kivitelezéstől valószínűleg gazdasági tényezők (a németalföldi bevételeket magasabbnak tartotta a Bajorországból várhatóknál) és külpolitikai okok (félte, hogy az európai nagyhatalmak rosszallanak) mellett jogi ellenérvek miatt állt el: Ausztria igényét még Alsó-Bajorországra vonatkozóan is gyenge lábakon állónak tartotta.¹⁷⁰

Az igények megalapozatlansága valószínűleg nemcsak a várható ellenállás miatt nyugtalanította Mária Teréziát, hanem lelkiismereti és vallási okok miatt is. Lelkiállapota némileg a Lengyelország felosztásakor érzettekhez hasonlított, azzal a különbséggel, hogy a monarchia külpolitikai és belső helyzetét most talán még a hét évvel korábbanál is súlyosabbnak érezte.

d. Bel- és külviszonyok

Mária Terézia egyik fő érve az volt, hogy sem a monarchia belső helyzete, sem hadi pozíciója nem kedvez ennek a háborúnak. Június 5-i levelében Stájerországból, Magyarországról, Erdélyből, Galíciából és a Bánátból érkezett nyugtalanító hírekről (adófizetés és közmunka megtagadása, erdőkbe menekülés a sorozás elől, az

¹⁷⁰ BIBL, 1943. 111.

újoncozaskor történt erőszakoskodások, a sóbányák intézőjének távozási szándéka) számolt be Józsefnek.¹⁷¹

Mária Terézia ellentétes érzelmek között hányódott: országai és családja fenyegetettsége József javaslatainak mielőbbi megvalósítására ösztönözte, a lázadások kirobbanásától való félelme és békevágya viszont az ellenkező irányba hatott. Mindez egyrészt kétségbeesését növelte, másrészt aktivitását is fokozta. Ígéretet tett Józsefnek kérései teljesítésére, és neki is látott az erősítés megszervezésének, ugyanakkor Kaunitz javaslatára, már a porosz támadást követő második héten Franz Thugut báró útján kapcsolatba lépett a porosz királlyal a háború befejezése érdekében. Felajánlotta Frigyesnek, hogy a megszállt bajor területek közül csak azokat tartja meg, amelyek „*évi egy millió [forintot] jövedelmeznek, a többit visszaadja a pfalzi választófejedelemnek.*”¹⁷²

József, hírt kapva anyja a fentiekben már említett lépéséről, amellet, hogy elárulva, mélységesen megsértve és megbántva érezte magát, javaslatai megvalósítását is firtatta.¹⁷³ Mária Terézia azzal védekezett, hogy a József-féle tervek realizálása bizonyos időt igényel. Idegen zsoldosok csak a protestáns fejedelmektől szerezhetők, ők pedig szemben állnak Ausztriával. A toborzást sem szabad most elkapkodni, Magyarországon az aratási munkák miatt nem lehet újoncozni (különben sem lenne hol elhelyezni az újoncokat, nincs egyenruha, nincs átvevő katonaság, ilyen körülmények között gyorsabb tempót erőltetni az újoncozásban lázadáshoz vagy járvány kialakulásához vezetne).¹⁷⁴ Az inszurrekció megajánlását pedig az késleltette, hogy Mária Terézia az 1764–1765-ös diéta eredménytelenségére emlékezve vonakodott összehívni az országgyűlést. Végül nem is került sor a magyar nemesek fegyverbe szólítására, ugyanis a magyar főurak szeptember elején felajánlottak két gyalogos ezred és egy huszárdandár kiállítására a megyék, illetve a saját erejükből.¹⁷⁵

¹⁷¹ WALTER, 1968. 441.

¹⁷² Frigyeshez 1778. július 12-én WALTER, 1968. 543.

¹⁷³ MOLITOR, 1987. 153–154

¹⁷⁴ SCHWICKER, 1878. 22., 29.

¹⁷⁵ SCHWICKER, 1878. 33.

Mária Terézia béketörekvését országai és hadereje állapotáról alkotott nézetei mellett birodalma külpolitikai helyzetéről alkotott józan ítélete is erősítette.

Az uralkodónőnek Franciaországgal kapcsolatos félelmeiről már volt szó. A bel- és külpolitikai helyzetről vallott nézetei sem akadályozták abban, hogy hangot adjon felháborodásának amikor arról értesült, hogy „*a császár és négy marsallja – Albert herceg, Hadik, Lacy és Laudon – azon a véleményen vannak, hogy [...] seregünk a védelmet nem tudja tartani, [...] és nem kevesebbet akarnak, mint Prágát átengedni, sőt egész Csehországot prédául hagyni és az Elbához, Kolin mögé, a Bécs felé vezető folyosóra visszahúzódní, a legcsekélyebb harc nélkül.*”¹⁷⁶

Természetesen Mária Terézia nem a dicsőséges fegyvertényeket hiányolta, hanem attól tartott, hogy az előrenyomuló porosz király még az eddigieknél is kevésbé hajlik a békekötésre, vagy olyan feltételekkel áll elő, amiket akár teljesít a Habsburg Monarchia, akár visszautasít, mindenképpen végromlás lesz az osztályrésze.

e. Pacifista nagyhatalom?

„*Udvarom el van határozva Poroszország ellen többé nem indítani háborút [...] mi békeszeretők vagyunk, mert alattvalóink boldogságát kívánjuk, s meg vagyunk győződve, hogy a népek háború által mindig vesztenek*” – így szólt 1776 végén Bécs hivatalos válasza az angol követ kérdésére.¹⁷⁷ Bár a kijelentést Kaunitz államkancellár tette, és a külügy volt azon területek egyike, ahol Mária Terézia némi mozgásteret hagyott Józsefnek, ez a válasz mindenekelőtt az uralkodónő álláspontját tükrözte.

Mária Terézia a bajor örökösödési háború idején is hű maradt ehhez a politikához. A viszály felszámolása érdekében az uralkodónő még arra is hajlandó volt, hogy saját kezűleg írt levéllel kérjen békét a személyes ellenségének tartott II. Frigvestől,¹⁷⁸ és attól sem zárkózott el, hogy a közvetítés érdekében maga írjon a cárnőnek, annak a II. Katalinnak, akit vétkesnek tartott férje, III.

¹⁷⁶ 1778. június 3-án Mercy d'Argenteauhoz. WALTER, 1968. 465.

¹⁷⁷ Idézi: SCHWICKER, 1878. 5.

¹⁷⁸ 1778. június 12-én. WALTER, 1968. 451–452., hosszabban idézi: FEJTŐ, 1997. 213.

Péter meggyilkolásában.¹⁷⁹ A hön áhított béke elérése felett érzett örömeinek ékes bizonyítékai a Kaunitzknak küldött „placet”-hez fűzött sorai: „*Noha ez a mű nem a legdicsőbb oly sok nagy műve között, mégis a legfáradságosabb és a leghasznosabb a monarchia számára és számomra, ezért tanácsaiért és közreműködéséért köszönetemet fejezem ki és további [élethossziglani] elismerésemről és barátságomról biztosítom.*”¹⁸⁰

Mária Terézia érzelmi, vallási-morális¹⁸¹ és racionális okoktól egyaránt vezérelt béke- és egyensúlypolitikája azt a potenciális veszélyt rejtette magában, hogy a Habsburg Monarchia nagyhatalmi helyzete csorbát szenved. Azt a politikát, amit Nagy-Britannia szigetként folytatott, az ellenségektől és bizonytalan szövetségesektől körülvelt Habsburg Monarchiának igencsak kockázatos lett volna követnie. Ezzel Mária Terézia is tisztában volt, mégis e mellett a politika mellett tette le a voksát.¹⁸²

Amíg Mária Terézia uralkodása második felében képviselt külpolitikájának mottójául idézhető az uralkodónő által 1778 júniusának elején papírra vetett gondolat, miszerint: „*Jobb egy középszerű béke, mint egy győzelmes háború,*”¹⁸³ addig Józsefnek a bajor örökséggel kapcsolatos eljárását jól jellemzi a császár azon kijelentése, hogy „*Százszor jobb az után elismerni valamit, miután kudarcot vallottunk és többször vereséget szenvedtünk, mintha meg sem kíséreljük megvalósítani. Mert ugyan az előbbi is szerencsétlenség, de az utóbbi ezen kívül még a gyengeség és tehetelenség elismerése is.*”¹⁸⁴

6. József és Kaunitz

¹⁷⁹ Kaunitzhoz 1778. november 20-án. WALTER, 1968. 494.

¹⁸⁰ 1779. május 6. WALTER, 1968. 503., idézi KOSCHATZKY, 1980. 195. is

¹⁸¹ Ezekről részletesebben KANN, 1985. 559–560.

¹⁸² „*Inkább váljunk másodrendű hatalmasságokká és boldogítsuk alattvalóinkat, semhogy azok legyünk, amik vagyunk, szerencsétlenné téve őket békében és háborúban.*” – írta az uralkodónő 1778 augusztusának elején Lacynak. Idézi: MARCZALI, 1891. 276.

¹⁸³ Józsefhez 1778. június 8-án. idézi: KOSCHATZKY, 1980. 193., FEJTŐ, 1997. 208.

¹⁸⁴ Idézi: HANTSCH, 1995. 219.

A császár és az államkancellár bajor örökösödési háborúbeli szerepének együttes tárgyalását az indokolja, hogy a témával foglalkozó történészek többsége szerint Kaunitz Józsefet támogatta (Mária Terézia ellenkezésével szemben) a bajor ügyben. Azonban van olyan vélemény is (Derek Bealesé), amely nemcsak Bajorország részbeni vagy teljes megszerzésének felvetését, vagy támogatását, hanem a 1778–1779-es konfliktus kirobbantását is Kaunitz-nak tulajdonítja.¹⁸⁵

Hogy világosan lássunk ebben a kérdésben, mindenek előtt azt kell megnéznünk: miért, mikor és milyen módon akarta a Habsburg Monarchia a 18. században megszerezni Bajorországot.

a. Bajorország „egy pompás falat Ausztria számára”¹⁸⁶

H. Balázs Éva rámutat, hogy már „az utrechti béke előkészítői [...] foglalkoztak [...] azzal a gondolattal, hogy merőben praktikus okból előnyösebb lenne Ausztria németalföldi igényeit a Wittelsbachokkal megegyezve cserevel kielégíteni.”¹⁸⁷ A „praktikus ok” a földrajzi közelségen túl Bajorország stratégiai fekvése volt, egy dunai monarchia számára kiváló nyugati bástyát jelentett volna. Ezen kívül a csere mellett szólt az is, hogy a sík Németalföld védelme előreláthatóan nagy erődépítési és -fejlesztési beruházásokat követelt volna; ellene pedig Franciaország „bekerítésének” szándéka és Németalföld gazdagsága.

A csere – amelynek szorgalmazói azzal is érvelhettek, hogy XIV. Lajos a háború alatt Spanyol-Németalföldet (is) a bajoroknak ígérte – végül meghiúsult, de ez mit sem változtat a tényen, hogy arra a kérdésre, ki vetette fel először Bajorország megszerzésének ötletét, nem a Beales sugallta „Kaunitz” a válasz, hanem sokkal inkább Savoyai Jenő.¹⁸⁸ Ifj. Barta János szerint már az 1740-es években újra felvetődött Bajorország megszerzésének gondolata, és

¹⁸⁵ BEALES, 1985. 571.

¹⁸⁶ BIBL, 1943. 110.

¹⁸⁷ H. BALÁZS, 1989. 1040.

¹⁸⁸ Bernard a rastatti békét jelöli meg a gondolat szülőhelyéül. BERNARD, 1965. 1473.

sor is kerülhetett volna rá, „*ha Frigyes nem támadja újra és újra hátba az osztrák sereget.*”¹⁸⁹

1753 őszén bajor kezdeményezésre szóba került Jozefa hercegnő és József főherceg házasságának terve. Barnstein gróf (a trónörökös történeti, jogi, államvezetési és adminisztrációs tanulmányainak összehangolója) úgy vélte, korai még József házasságáról beszélni, de a bajor ügyet nem szabad veszni hagyni.¹⁹⁰ Tíz év múlva, 1765 januárjában megkötötték a frigy,¹⁹¹ de még előtte, 1764 végén az államkancellár megbízott egy Schrötter nevű fiatal történészt, hogy a birodalmi levéltárban Bécs bajor területekre vonatkozó igényeit alátámasztó iratok után kutasson. Schrötter annak a véleményének adott hangot, hogy az osztrák grófságtól Bajorország sohasem volt hűbéri függésben. Mária Terézia nézetét pedig már az előző fejezetben megismertük.

Jozefa császárné 1767 tavaszán bekövetkezett halála után az osztrák–bajor viszonyban átmeneti elhidegülés következett be, 1768-ban Kaunitz arról beszélt a müncheni osztrák követtel, hogy nem remélhető hasznos és tartós kereskedelmi szerződés Bajorországgal, mert a választó minden lehetőséget kihasznál, hogy megghiúsítsa Ausztria terveit.¹⁹² Kaunitz 1772 végén megfogalmazott, egész Bajorország annexiójának realizálhatóságát megkérdőjelező nyilatkozatáról szintén volt már szó. 1776-ban rábukkantak a két zsigmondi oklevélre, 1777-ben pedig, Kaunitz ösztönzésére megindultak a tárgyalások a pfalzi választóval a Straubingra vonatkozó osztrák igény elismertetéséről.¹⁹³

b. Kaunitz: Józseftől Mária Teréziáig

Kaunitz III. Miksa halálakor a bajorországi igények megvalósítását, vagyis József erre vonatkozó törekvéseit támogatta, – ezt bizonyítja Lipót egy megjegyzése: „*A császárnét a háború nagyon elszomorította, s azt terjesztette, hogy a háta mögött, őt kijátszva*

¹⁸⁹ BARTA, 1987. 218.

¹⁹⁰ ARNETH, 1879. 283.

¹⁹¹ MOLITOR, 1987. 82.; HEER, 1981. 284.

¹⁹² ARNETH, 1879. 284.; BIBL, 1943. 111.; BEALES, 1985. 571.

¹⁹³ ARETIN, 1967/a 114.

Kaunitz és József okozták”¹⁹⁴ és Mária Terézia 1778 március 17-i levele, amelyben Lipótot kívánja megszerezni „*támaszul*” Józseffel és Kaunitz-cal szemben.¹⁹⁵

Molitor Ferenc szerint Kaunitz azért állt ki határozottan József mellett, mert bízott abban, hogy céljuk háború nélkül is elérhető.¹⁹⁶ Nem ez volt az első eset, amikor az államkancellár és Mária Terézia társuralkodója „egységfrontot” alkotva vette rá az uralkodónőt álláspontjuk elfogadására, gondoljunk csak Lengyelország első felosztására.¹⁹⁷

Kaunitz még június elején is bízott abban, hogy Frigyes nem akar valódi fegyveres konfliktusba bonyolódni, és kifejezetten károsnak tartotta az uralkodónőnek a porosz királlyal tárgyaló Cobenzlhez írt utasításainak engedékeny hangnemét,¹⁹⁸ ezért jó néven vette, hogy Mária Terézia végül is nem kívánta egész Osztrák-Németalföldet felajánlani cserére.

Schwicker János Henrik munkájában azt olvashatjuk, hogy az államkancellár, látva az események előrehaladását és azt, hogy „*a bécsi udvar becsülete és tekintélye forog kockán,*” a tárgyalásos megoldást kereső Mária Terézia mellől Józsefhez „*pártolt át.*”¹⁹⁹ Ennek éppen az ellenkezőjét támasztja alá az, hogy a császár június közepén megszakította a kapcsolatot Kaunitz-cal. József lépésének oka valószínűleg az lehetett, hogy a Frigyeshez küldött békejavaslat értelmi szerzőjének Kaunitzot tekintette.²⁰⁰ Szeptember elején az államkancellár már nyíltan a béke mielőbbi helyreállítását sürgette,²⁰¹ októberben a birodalmi rendeket, novemberben pedig – Oroszország Frigyes melletti beavatkozásától rettegvé – már II.

¹⁹⁴ Idézi: MOLITOR, 1987. 194.

¹⁹⁵ WALTER, 1968. 418–419.

¹⁹⁶ MOLITOR, 1987. 147.

¹⁹⁷ MOLITOR, 1987. 140.; FEJTŐ, 1997. 153.

¹⁹⁸ FEJTŐ, 1997. 209.

¹⁹⁹ SCHWICKER, 1878. 11.

²⁰⁰ BARTA, 1987. 217. A javaslatnak az a része, amely az egymillió jövedelmű területek megtartásáról szól, valóban az államkancellár ötlete volt, ebbe Mária Terézia nem is nagyon akart beleegyezni. WALTER, 1968. 452–453.

²⁰¹ 1778. szeptember 7-I feljegyzését közli ARETIN, 1967/b 1–3.

Katalint és XIV. Lajost próbálta közvetítőnek megnyerni.²⁰² Kaunitz tehát a bajor konfliktus során József területszerzési ambícióitól egyre inkább Mária Teréziának a viszály mihamarabbi lezárására irányuló törekvései felé közeledett. Az uralkodónó azonban nem volt megelegedve államkancellárjával, mert az – miután Józseffel tanácskozott – a Mária Terézia által támogatott, döntőbíróként a birodalmi rendeket megnevező memorandum helyett közvetítő hatalmak bevonását javasoló emlékirattal állt elő.²⁰³

Kaunitz – Mária Teréziához hasonlóan – azt vallotta, hogy a háború „*a dolgok természetes rendjének megbomlása.*”²⁰⁴ Ha nyereséggel kecsegtet, néha érdemes megkockáztatni, de csak akkor, ha a már meglevőket nem veszélyezteti – egészíthetnénk ki az államkancellár tevékenységét szemlélve háborúval kapcsolatos álláspontját. Mennyire lehet Kaunitzot felelősnek tartani azért, hogy a bajor ügy eddig fajult? Derek Beales és Fejtő Ferenc szerint nagy mértékben.

Az „elfoglalást” mindenképpen „megszerzésre” kell módosítanunk. Az egyes bajor területek (Alsó-Bajorország) rokoni kapcsolatokra alapozott megszerzésének terve valószínűleg tényleg Kaunitztól származott. Ugyanakkor a pfalzi választóval való tárgyalás során Bajorország egészének megszerzése kapcsán végig – a már több mint 60 éve is felvetődött – csereterv képezte az alku alapját. Az államkancellár részben talán éppen azért nem erőltette a csere megkötését, mert tudta, hogy annak az európai nagyhatalmak ellenében valóban csak fegyveres elfoglalással lehetne érvényt szerezni. Túlzás lenne azonban egyedül az államminisztert hibáztatni a kudarcért. A katonai sikertelenségért és a konfliktus elhúzódásáért közvetlenül nem Kaunitz volt a felelős. Azt azonban mindenképpen el kell ismerni, hogy Kaunitzknak viselnie kellett a bajor konfliktus ódiumát, amennyiben „*hiba csúszott számításaikba.*” Bár emellett azt is le kell szögezni, hogy amint

²⁰² FEJTŐ, 1997. 215–216.; József már 1778. szeptember 27-i levelében felkérte II. Katalint a bajor ügyben Franciaországgal együtt való közvetítésre GUGLIA, 1917. 321–322.

²⁰³ 1778. november 25-én Mercy d'Argenteauhoz. WALTER, 1968. 494-496.

²⁰⁴ Idézi: H. BALÁZS, 1989. 1038.

erre rájött, gyorsan és határozottan levonta hibás lépése következményeit.²⁰⁵

A háborúnak mint politikai eszköznek preferálásától tehát nem vallási-morális vagy érzelmi megfontolásokból tartózkodott. Ahogy azok nem befolyásolták 1771-ben, amikor Józseffel közösen a Törökország melletti beavatkozást javasolta Mária Teréziának a már 1768 óta tartó orosz–török háborúba, úgy valószínűleg most sem ezek voltak tettei mozgatórugói, hanem racionális indokok, a monarchia külpolitikai, gazdasági, katonai helyzetéről alkotott véleménye. Józsefnek egyrészt a háborúval kapcsolatos politikai credója, másrészt országai (hadi)állapotára vonatkozó nézetei eltértek Kaunitzétól.

c. József

Noha az államkancellárhoz hasonlóan ő is azt hangoztatta, hogy Frigyes nem fog támadni,²⁰⁶ olyan véleményt is találunk a szakirodalomban, amely szerint József nem vetette el teljesen a háború eshetőségét,²⁰⁷ sőt Fejtő Ferenc szerint „szíve mélyén még kívánta is,” hogy Frigyes fegyverhez nyúljon. Bizonyítékul József egy levélrészletét idézi: „Ha a poroszok fegyvert fognak, majd mi mőresre tanítjuk őket!”²⁰⁸

Mi lehetett József (állítólagos?) harci vágyának eredete? Hivatkozhatunk itt arra, hogy a császár „gyermekkora óta határtalan és kizárólagos vonzódást tanúsított a katonai ügyek iránt,”²⁰⁹ de az is felvethető, hogy a külügy mellett a hadügy volt az a terület, ahol Mária Terézia bizonyos mértékben cselekvési teret engedett társuralkodójának. Megemlíthető, hogy József politikai koncepciója az állam érdekét, biztonságát hódítások révén látta biztosítottnak.²¹⁰ Politikai módszereiben is sokkal kevésbé volt

²⁰⁵ BEALES, 1985. 571.; FEJTŐ, 1997. 219.

²⁰⁶ Ld. BIBL, 1943. 119. által idézett június 24-i levelét. KOSER, 1905. 528–529. idézte pár nappal korábbi leveleit.

²⁰⁷ MOLITOR, 1987. 147.

²⁰⁸ FEJTŐ, 1997. 209.

²⁰⁹ FEJTŐ, 1997. 123.

²¹⁰ H. BALÁZS, 1989. 1038.

taktikus, mint anyja vagy Kaunitz.²¹¹ Azt is meg kell említeni, hogy József már a Frigyessel történt 1769-es neissei találkozása után is „a gyengeségnek tulajdonította a király pacifista kijelentéseit.”²¹² Legalábbis biztonságérzetét növelhette, hogy valószínűleg bízott a Lacy segítségével megformált osztrák hadseregben:

Karakter, politikai elvek és megvalósítási technika, a saját haderőről és az ellenségről alkotott vélemény: megannyi tényező, amely megokolhatná József feltételezett harci kedvét – éppen ezért meglepő Derek Beales állítása, amely szerint József mindig félt egy kétfrontos háború kirobbanásától, mert kétségei voltak afelől, hogy a monarchia egy ilyet túl tudna élni. A császár – Beales szerint – mérsékelt és inkább defenzív külpolitikát kívánt folytatni, háborúba egyrészt az idegen támadásokat megelőzendő, másrészt Kaunitz ösztönzésére-nyomására fogott.²¹³ Ellenérvként most csak azt említeném meg, hogy a Beales által fő bizonyítékként felhozott József-levél 1788-ban íródott. Korántsem biztos, hogy a benne hangoztatott háborúellenes nézetek megegyeznek a császár 10 évvel korábbi, még katonai kudarcai előtti véleményével.

A császárnak a poroszok határátlépésére való első reakcióját illetően sem egységes a történészek véleménye: Schwitzer János Henrik szerint József már március végétől biztos volt abban, hogy beáll a hadiállapot, így a hír nem érte váratlanul.²¹⁴ Koser viszont azt írja, hogy a porosz támadásról értesülve „József meglepődött és megdöbbsent (kizártnak tartotta ezt a fejleményt).”²¹⁵

Mindez tovább nehezíti azt, hogy tisztán lássunk a császárnak a bajor konfliktussal kapcsolatos várakozásai-reményei tekintetében. József levelezésének behatóbb tanulmányozása valószínűleg közelebb vinne a kérdés megválaszolásához. Ennek hiányában a legtanácsosabb elfogadni ifj. Barta János véleményét. A helyzet e fegyveres konfliktus kirobbanásakor némileg a hétéves háború kezdetére emlékeztetett: az osztrákok készültek ugyan a harcra, de a

²¹¹ H. BALÁZS, 1989. 1032.

²¹² FEJTŐ, 1997. 148.

²¹³ BEALES, 1985. 569–575.

²¹⁴ SCHWICKER, 1878. 6.; MOLITOR, 1987.145.

²¹⁵ KOSER, 1905. 530.

támadás mégis váratlanul érte őket, és nem volt elég erejük visszaverni azt.²¹⁶

A Józsefet hadivállalkozásra ösztönző tényezők között kevésbé szerepelhetett a francia szövetséges fegyveres segítségnyújtásába vetett bizalom, a hadiállapot bekövetkeztekor már mint ténytet jelentette ki: „*Ténylegesen szövetséges nélkül állunk.*”²¹⁷

d. A francia szövetséges

József 1777 tavaszán – kora nyarán tett franciaországi látogatása során – amelynek egyik célja (legalábbis anyja és Kaunitz szándéka szerint) éppen a kapcsolatok erősítése volt²¹⁸ – személyes tapasztalatokat is szerezhetett Ausztria szövetségesének pénzügyi-katonai viszonyairól, és a Habsburg-monarchiával kapcsolatos diplomáciai állásfoglalásáról. Franciaország kedvezőtlen pénzügyi helyzete azonban József számára természetesen már az utazás előtt is nyilvánvaló volt (saját maga éppen a hanyatlás okainak és ellenszereinek tanulmányozását jelölte meg útja egyik céljául).²¹⁹ „*Franciaország pénzügyi éretlenségének legkínosabb következménye persze az volt – írja Paul Kennedy –, hogy a háború idején számtalan módon alámosta az ország katonai és haditengerészeti törekvéseit.*”²²⁰ Ez azonban nem jelenti azt, hogy a franciák ne fordítottak volna továbbra is nagy gondot és nagy összegeket szárazföldi és vízi haderejük fejlesztésére, sőt reformjára.²²¹ 1775-ben az új király, XVI. Lajos meghívta kormányába Saint-Germain grófot, aki a következő két évben újjászervezte a francia katonai rendszert: a tényleges hadsereg hatékonyságát növelendő a túl nehézkes és költséges alakulatok valamint a milíciák létszámát csökkentette, modernizálta a tüzérséget, és már ekkor megjelent a könnyű hadoszlop is, amely később teljesen kiszorította a frigyési vonalharcászatot, és a tengeri

²¹⁶ BARTA, 1987. 216.

²¹⁷ 1778. július 7-én Mária Teréziához. Idézi: MOLITOR, 1987. 150–151.

²¹⁸ H. BALÁZS, 1989. 869.; MOLITOR, 1987. 158.

²¹⁹ Idézi: MOLITOR, 1987. 151.

²²⁰ KENNEDY, 1992. 80.

²²¹ H. BALÁZS, 1989. 1033.

hadszintéren is egy gyorsabb, agresszívebb, támadóbb taktika vált uralkodóvá.²²² Franciaország 1778 eleji bekapcsolódása az amerikai függetlenségi háborúba alkalmat nyújtott az újítások (elsősorban a tengeri harcászatban) gyakorlati kipróbálására. Az 1778–1783-as háborúban elért sikereket a franciák – Kennedy szerint – nagyrészt annak a tudatos törekvésnek köszönhették, hogy az európai kontinenssel kapcsolatos katonai elképzeléseiket egy időre háttérbe szorítva minden energiájukat az amerikai és indiai hadszíntérre koncentrálták.²²³

Az Ausztriának nyújtott fegyveres segítség elmaradásának hátterében azonban nem csak az állt, hogy Franciaország nem akarta megismételni 1756-os hibáját, amikor a kétfrontos háború vállalásával alulmaradt Angliával szemben. Az 1770-ben kegyvesztetté vált poroszellenes és az osztrák szövetséget pártoló Choiseul herceg helyét a külügyek irányításában 1774-től – ha nem is kifejezetten poroszbarát, de a porosz veszély helyett az angolt elsődlegesnek tekintő, és ezért Ausztria további erősödését támogatni nem kívánó – Vergennes gróf foglalta el.²²⁴

Fejtő Ferenc úgy véli, „*a francia politikusok között azonban volt osztrákbarát csoport is (a királyné hívei és Mercy d'Argenteau barátai).*”²²⁵ Furet szerint azonban Marie Antoinette-nek jó ideig egyetlen támogatója sem volt az udvarban.²²⁶ Ha el is fogadjuk Fejtő kijelentését, az nem lehet kétséges, hogy Franciaországnak a bajor örökösödési háborúban mutatott magatartását döntő mértékben a külügyek fő irányítójának, Vergennes-nek az állásfoglalása határozta meg, ő pedig ellenezte Ausztria terjeszkedését. Lázár Gyula szerint a francia udvar mégis ingadozó politikát mutatott a konfliktus kirobbanásakor.²²⁷ Ezt az Aretin és Heer munkáiban közölt adalékok teszik érhetővé, eszerint

²²² H. BALÁZS, 1989. 1033.; FURET, 1966. 42.

²²³ KENNEDY, 1992. 86.

²²⁴ FURET, 1966. 39., 43.; FEJTŐ, 1997. 191–192.

²²⁵ FEJTŐ, 1997. 191.

²²⁶ FURET, 1966. 39.

²²⁷ LÁZÁR, 1891. 284.

Vergennes a Német-római Birodalom osztrák–porosz felosztásától tartott.²²⁸

Wertheimer Ede „*Franciaország magatartása II. József császárnak II. Frigyes porosz királlyal történt találkozásaival szemben*” című tanulmányában kifejti, hogy Vergennes-t aggodalommal töltötte el József „*nagyravágyása*” és Kaunitz minden Franciaország megnyugtatását célzó nyilatkozata ellenére bizalmatlansággal tekintett Mária Terézia fiának önálló uralkodása elé.²²⁹

Az ingadozás tehát valószínűleg nem a Habsburg Monarchia melletti beavatkozás vagy be nem avatkozás, hanem az Ausztria (és Poroszország) elleni fellépés (illetve annak módja) vagy semlegesség kérdésében nyilvánult meg. Azt ugyanis Vergennes még a tél folyamán Bécs tudomására hozta, hogy háború esetén nem támogatja Ausztriát a kért huszonnégyezer katonával. Kijelentette, hogy az 1756-ban kötött szövetség nem vonatkozik az utóbb szerzett lengyel területekre vagy a bajorországi osztrák követelésekre.²³⁰ Bár Franciaország semleges maradt, József vállalta a háborút.

e. Az osztrák stratégia és taktika

Az osztrák csapatok pozíciója a háború elején nem volt kedvezőtlen. Az északkelet-csehországi és a kelet-morvaországi csapatösszevonásnak köszönhetően a poroszok nem tudtak egyetlen lendülettel végigsöpörve Csehországon, illetve Szilézián át Morvaországig nyomulni. Két támadási lehetőség is kínálkozott: Frigyeset Morvaországig csalogatni, majd hátbatámadni, vagy Henrik herceg seregére zúdulni és Szászországot fenyegetni. József – bízva a kiválasztott határvédelmi állások erejében – az Elba és az Iser folyókra támaszkodva védelemre rendezkedtek be.²³¹ A poroszok hadmozgásának és a balszárnyat vezető Laudon rémült hátrálásának köszönhetően két hónap múlva József annak a „*meggyőződésének adott hangot, hogy egész Csehországban olyan*

²²⁸ ARETIN, 1967/a 113.; HEER, 1968. 348.

²²⁹ WERTHEIMER, 1883. 7., 10–12., 33.

²³⁰ FEJTŐ, 1997. 205.

²³¹ MARKÓ, 1944. 271.; MOLITOR, 1987. 150.; KOSER, 1905. 531.

a helyzet, hogy a védekezés teljesen lehetetlen,"²³² és attól félt, hogy a poroszok (a Jablonkai-hágón át) még Magyarországra is betörnek.²³³ Ősszel lehetőség nyílt volna arra, hogy profitáljanak defenzív taktikájukból. Az idegen terepen egyre nehezebben mozgó, belső gondokkal is küzdő porosz sereg elleni támadás helyett azonban József megelégedett azzal, hogy sikerült az ellenséget „kimanőverezni” a monarchia területéről, nem kezdett üldözésükbe.²³⁴ Sőt, november elején anyja és Kaunitz nyomásának engedve visszavonta csapatait, és a fővezérletet Hadikra bízva ő maga is Bécsbe utazott. Molitor Ferenc szerint *„az osztrákok nagy lehetőséget szalasztottak el azzal, hogy nem támadták meg a demoralizáltan visszavonuló ellenséget.”*²³⁵ József az egész bajor örökösödési háború alatt kevés tanújelét mutatta önálló hadvezéri képességeinek, noha bírálta Laudont sikertelenségéért, mégis az ő védekező taktikájához ragaszkodott.²³⁶ Abban, hogy végül beleegyezett a hadműveletek felfüggesztésébe, az is szerepet játszhatott, hogy az ő seregében is jelentkeztek a poroszoknál tapasztalható ellátási és egészségügyi problémák.

A bajor örökösödési háború azonban nem vette el József kedvét a katonáskodástól, sokkal inkább ráébresztette arra, hogy van még mit fejleszteni hadseregén és védművein: támogatta Lacynak az általános védkötelezettség bevezetésére vonatkozó javaslatát, és a kedvezőtlen pénzügyi helyzet ellenére folytatta Königgraetz és Josephstadt megerősítését.²³⁷

f. József céljai és eszközei

Friedrich Heer annak a véleményének adott hangot, hogy József miközben meg akarta szerezni Németország egy részét, elszalasztotta az utolsó lehetőséget *„a császári gondolat*

²³² Idézi Mária Terézia Józsefhez 1778. július 31-én írt levelében. WALTER, 1968. 462. Ld. József augusztus 10-i levelét anyjához Münchengratzból is. ARNETH, 1878. 37–38.

²³³ SCHWICKER, 1878. 7.

²³⁴ BARTA, 1994. 101.

²³⁵ MOLITOR, 1987. 157.

²³⁶ MOLITOR, 1987. 155–156.

²³⁷ WOLF, 1880. 5.

*újjáélesztésére és arra, hogy Károly koronáját újra igazi jelentéssel töltsen meg.”*²³⁸

Azt, hogy bajorországi akciója elsősorban valóban nem német-római birodalombeli megerősítést célozta, nemcsak az bizonyítja, hogy Mária Teréziával való levelezésében nem találunk utalást erre, hanem az is, hogy a császár a konfliktus elején nem lépett kapcsolatba a birodalmi rendekkel. 1767-es reformkísérletének kudarca pedig világossá tette, hogy nélkülük róluk dönteni, központosításba kezdeni nem lehet. Igaz, azt is bizonyítja, hogy bevonásukkal sem – ezért realitást nélkülöző Heer kijelentése.

Persze az 1767-es próbálkozás végkifejletének azt is nyilvánvalóvá kellett volna tennie a császár számára, hogy a birodalmi alkotmány védelme érdekében a különben széthúzó rendek egységes fellépése Poroszországnak kedvez. Az, hogy Frigyes a birodalmi alkotmány védőjének szerepében tetszelgett, nemcsak József császári tekintélyét sértette (a „pacificator orbis” habár már kiüresedett, de mégis csak a császári címhez tartozó formula volt), hanem Ausztria külpolitikai érdekeit is. Bajorország megszerzésében a fő szempont – úgy tűnik – nem a birodalmon belüli pozíció megerősítése volt, a bajor választóság megszerzése révén.

1769-ben Henrik herceg már József Németország felosztásával kapcsolatos állítólagos terveiről beszélt Frigyesnek,²³⁹ és ha ez alaptalan is volt, Henrik híresztelése mégis csak azt jelzi, hogy ha József társuralkodása kezdetén a Mária Terézia által engedettnél tágabb mozgásteret keresve magának foglalkozott is egy német-római politika gondolatával, 1767 után letett erről.

József dinasztiájának 16. század közepétől domináló, a hangsúlyt a Habsburgok öröklődő, „családi” birtokainak növelésére helyező szemléletét látszik követni. Külpolitikájára érvényes a rohdeni jellemzés: már nem univerzalista és még nem nemzeti. Mária Teréziához és Kaunitzhoz hasonlóan József is az állam érdekének megvalósítását tartotta szem előtt. De míg az utóbbi politikájából inkább csak eszközeiben tért el, addig előbbiétől az

²³⁸ HEER, 1981. 284.

²³⁹ ARNETH, 1977. 193.

államérdekek definiálásában is: úgy tűnik József számára ez elvontabb fogalomként jelent meg, mint anyja tudatában.

Az eszközök tekintetében Mária Teréziával és az államkancellárral ellentétben a háborús terjeszkedés híve volt. Több történész (pl. Heinrich von Sybel, Paul von Mitrofanov, Carlile Aym Macart-ney²⁴⁰) érdemesnek tartja megemlíteni, hogy József külpolitikájában „nem érzett morális skrupulusokat.”

Az aktív külpolitika sohasem kedvezett az erkölcsi megfontolásoknak. Adott pillanatban még Mária Terézia is hajlandónak mutatkozott ezeket háttérbe szorítani: „sírt, de aláírta” a Lengyelország felosztásáról szóló megállapodást²⁴¹ – ahogy Frigyes rosszmájúan megjegyezte. A bajor ügynél maradvá: elismerte, hogy ilyen helyzetben ő is Franciaországhoz hasonlóan cselekedett volna.²⁴²

József valóban nem érvényesített külpolitikájában erkölcsi megfontolásokat, és nem is hangoztatott ilyeneket. Legalábbis addig nem, amíg bízott céljai és módszerei helyességében. „A fejedelem veszélybe sodorhatja-e alattvalói életét és javait néhány jelentéktelen hódítás miatt, amik csak az újságokban és a csőcselék között keltenek visszhangot, miközben az állam valódi tőkéje és forrásai évekre kimerülnek?” – tette fel a kérdést inkább magának, mint Kaunitz-nak az osztrák–török hadszíntérről írt 1788. augusztus 26-i levelében.²⁴³ Mintha csak Mária Terézia tíz évvel korábbi panaszait olvasnánk. Hatásos zárzó lenne annak kimutatására, hogy József élete végén belpolitikai kudarcához hasonlóan külpolitikai módszerének eredménytelenségét is belátta.

Valójában azonban sorait a kedvezőtlen hadihelyzet sugallta, (a törökök által megtámadott Bánság megsegítésére igyekezve írta e sorokat) és nem valamiféle számvetés addigi külpolitikájával. Pesszimizmusa átmeneti volt, szeptember 20-án már arról írt, hogy „nagyon remélem, adódik még alkalom helyrehozni mind e csapásokat, hogy nem szalasztom el,”²⁴⁴ és a 1789-es

²⁴⁰ Idézi: BEALES, 1985. 568.

²⁴¹ Idézi: MOLITOR, 1987. 143.

²⁴² FEJTŐ, 1997. 205.

²⁴³ Idézi: BEALES, 1985. 57.

²⁴⁴ Idézi: MOLITOR, 1997. 351.

hadműveleteket Belgrád bevétele zárta, ami nagy meglepéssel töltötte el a császárt.²⁴⁵

Az osztrák–török háború konzekvenciáit már nem Józsefnek, hanem utódjának kellett levonnia. II. Lipót 1791-ben porosz nyomásra lemondott a háború valamennyi területi nyereségéről.²⁴⁶ A bajor örökösödési háború végén egyelőre azonban nem Lipót, hanem József állt önálló uralkodásának küszöbén. „*Mária Terézia nincs többé, a dolgoknak új rendje kezdődik*” – mondta állítólag Frigyes, amikor 1780 novemberében az uralkodónő halálhírét meghallotta.²⁴⁷

Valóban, új rend kezdődött, részben más célokkal, de főleg más eszközökkel, azonban a Habsburg Monarchia külpolitikai problémáit is meghatározó alkati sajátosságain ugyanúgy nem tudtak ezek sem változtatni, mint a korábbiak.

Ahogy a bajor örökösödési konfliktus már az első pillanattól nemzetközi ügy volt, és minden európai nagyhatalmat valamiféle állásfoglalásra készítetett, az azt lezáró tescheni béke is koncentrált módon fejezte ki az aktuális és várható európai hatalmi viszonyokat.

Utóhang: béke megbékélés nélkül

1779 márciusában, négy hónappal a szembenálló felek csapatainak visszavonulása után Ausztria és Poroszország fegyverszünetet kötött; orosz és francia közvetítéssel megkezdődtek a béketárgyalások, amelyek eredményeképpen a Habsburg Monarchia és Poroszország között május 13-án aláírták a békeszerződést Teschenben. Az osztrák–porosz békéhez Ausztria és Pfalz, Ausztria és Szászország, Pfalz és Zweibrücken, illetve e két utóbbi és Szászország megállapodása csatlakozott. Ausztria, Poroszország és a közvetítő hatalmak garantálták a pfalzi-bajor ház Birkenfeld-ágának az 1766-os, 1771-es és 1774-es családi szerződés szerinti öröklését. Mária

²⁴⁵ Idézi: MOLITOR, 1987. 351.

²⁴⁶ MOLITOR, 1987. 351.

²⁴⁷ Idézi: BIBL, 1943. 12.

Terézia saját és utódai nevében kijelentette, hogy Bayreuth és Ansbach Poroszországgal való egyesítését nem ellenzi. Megújították a vesztfáliai békét és minden Ausztria és Poroszország között azóta kötött szerződést. Ausztria lemondott minden Bajorországra vonatkozó igényéről, „cserébe” megkapta Pfalztól az Inn-negyedet. A megállapodó felek azt is írásba foglalták, hogy tilos a határfolyók folyását megváltoztatni, és a szabad hajózást akadályozni. Zweibrücken szintén elismerte a megállapodást. Pfalz a szász választónak az allodiális örökségre vonatkozó igényekről való lemondásáért cserébe 6 millió gulden kárpótlást ígért. Ez utóbbi megegyezés garatálójaként Pfalz és Szászország is a birodalmat kérte fel.²⁴⁸

Mária Teréziát nagy elégedettséggel töltötte el a konfliktus rendezése. „*Dicsőséggel fejeztem be pályámat evvel a hálaadó misével, amelyen miután országaim nyugalomra jutottak örömmel vettem részt. A többi nem rám tartozik.*” – írta 1779 pünkösdhétfőjén Kaunitzknak.²⁴⁹

A végső megállapodás létrejöttében végül fontos közvetítőként közreműködő,²⁵⁰ és a birodalom békéjének egyik garatálójává váló

²⁴⁸ RÖNNEFAHRT, 1958. 191–193.

²⁴⁹ Idézi BARTA, 1988. 218.; Az uralkodónó elégedettsége érthető volt, hiszen osztrák oldalon alighanem Mária Terézia tette a legtöbbet azért, hogy létrejöjjön a béke (bár ő maga úgy vélte, „*egyedül Kaunitzknak köszönhető a szerencsés befejezés*”). Még a poroszok is elismerték az anyacsászárné érdemét a béke megszületésében. II. Frigyes megparancsolta csapatainak, hogy május 13-án (amely nemcsak a béke aláírásának a napja, de Mária Terézia születésnapja is volt) vonuljanak ki minden megszállt osztrák területről, és Poroszországban a következő szövegű gránátosdal terjedt el: „*Die Kaisermutter, sagt man, sei/ Dem edlen Frieden hold./ Sie haette Krieg und Kriegsgeschrei/ Um Bayern nich gewollt./ Ist war es dann Viktoria!/ Dann liebt der Kriegesmann/ Die heilige Theresia/ Dann bete er sie an!*” [nyersfordításban: „Az anyacsászárnénak, úgy mondják/ a drága békéért dobog szíve/ Ő háborút és csatazajt/ Bajorország miatt nem akart/ Ha így van, akkor Viktória!/ Akkor szereti a katona/ A szent Teréziát,/ Akkor imádja őt!”]

²⁵⁰ A megegyezés létrejöttének utolsó akadálya abból eredt, hogy a Wittelsbach-ház ragaszkodott ahhoz, hogy a béke garantálja a családi szerződéseket. II. Frigyes, azon túl, hogy támogatta a kívánságot, Poroszországnak igényelte az Ausztria és Bajorország közötti megegyezés garatálójának szerepét. József és Kaunitz erről értesülve a tárgyalások beszüntetésének és a háború

Oroszország elégedettséget érezhetett hatalmi súlyának elismerése miatt. S a többi résztvevő?

Franciaországot aggaszthatta Oroszország további hatalmi erősödése. A birodalom egyrészt az idegen beavatkozástól, másrészt Ausztria további hódító próbálkozásaitól tartott. Szászországnak jogosnak érzett igényeiről kellett lemondania. Pfalz viszont úgy vélte, többet kell Szászországnak fizetnie kárpótlásként, mint ami megilleti. Poroszország (II. Frigyes királysága) arra gondolt, hogy ellenfelének sem jogalapja, sem az ezt helyettesíthető ereje nem volt meg még ahhoz sem, hogy igényt tarthasson akár csak az Inn-negyedre is.²⁵¹ Mind Ausztria, mind Poroszország elégedetlenséget érezhetett szövetségesével szemben. *„Nyomorult parókakészítők szív és pénz nélkül”* – mondta Koser szerint²⁵² szövetségesére és királyi sógorára József.

Frigyest az orosz segítség elmaradása ejthette gondolkodóba. Ahogy Mihail Heller írja, a terjeszkedési érdekek változatlanlansága a szövetségi rendszerek törekenységét eredményezte. Most is így volt: Ausztria Oroszország felé, Poroszország – jobb híján – a német-római birodalmi rendek felé kezdett közeledni.²⁵³ József újra a cseretervvel kezdett el foglalkozni, ugyanakkor további hadi fejlesztésbe fogott. *„A császár erődtítéseket épít – jegyezte meg nem egészen egy év múlva Hertzberg a königraetzi és josephstadti munkálatokról hallva –, úgy tűnik, a tescheni béke nem lesz hosszú életű.”*²⁵⁴

„Európa szerencséje, a tartós önfenntartó növekedés kibontakoztatásának egyik kulcsa, [...] a megosztottság, meg kétségkívül az ebből eredő háborúk sorozata [...] Felzárkózás és

folytatásának gondolatával kezdett foglalkozni, és az államkancellár vonakodott végrehajtani Mária Teréziának a tárgyalások folytatására vonatkozó utasítását. Végül Repnyin áthidaló javaslata lendítette túl a tárgyalásokat a holtpontra: Ausztria beleegyezett, hogy Poroszországgal közösen garantálja a pfalzi–zweibrückeni családi szerződéseket, II. Frigyes pedig lemondott arról, hogy a Mária Terézia és Károly Teodor közötti megegyezés egyik szavatolója legyen. GUGLIA, 1917. 325.

²⁵¹ ARNETH, 1879. 634–635.

²⁵² KOSER, 1905. 539.

²⁵³ HELLER, 1996. 366.

²⁵⁴ Idézi: WOLF, 1880. 3.

meghaladás, bizalmatlanság és expanzió, és a bizonytalan egyensúly keresése készíteti az államot arra, hogy mélyreható átalakító tevékenységet fejtsen ki.” – írja Chaunu.²⁵⁵

József militarista expanziós külpolitikája nem volt militaristább vagy terjeszkedéscentrikusabb – még ha anyja uralkodásának második feléhez képesti kontrasztja és kudarca miatt annak is tűnt – , mint a kortárs uralkodók többségéé. Csupán igazodott az európai politikai rendszer játékszabályaihoz. Ezek között a játékszabályok között a sem politikai taktikusként, sem hadvezérként nem jeleskedő József nem mindig mozgott otthonosan. De ami ennél is sokkal nagyobb probléma volt: a Habsburg Monarchia belső feltételrendszere nem kedvezett az e szabályok szerinti játéknak. József *„külpolitikája és háborúi elhibáztak voltak. Nem tudta felismerni, hogy neki, vagyis államának nincs ereje azoknak a terveknek a végrehajtására, amelyeket kitűzött.”*²⁵⁶

Szigorú az ítélet, de a bajor örökösödési háború mindenesetre ezt látszik alátámasztani.

RÖVIDÍTÉSEK ÉS IRODALOMJEGYZÉK

ARENTIN

1967/a ARENTIN, Karl Ottmar von: *Heiliges Römisches Reich. 1776–1808. Reichsverfassung und Staatssouveränität. 1. Teil: Darstellung.* Wiesbaden, Steiner, 1967. (*Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung Universalgeschichte, 38.*)

1967/a ARENTIN, Karl Ottmar von: *Heiliges Römisches Reich. 1776–1808. Reichsverfassung und Staatssouveränität. 2. Teil: Ausgewählte Aktenstücke.* Wiesbaden, Steiner, 1967. (*Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung Universalgeschichte, 38.*)

ARNETH

²⁵⁵ CHAUNU, 1998. 161–162.

²⁵⁶ GONDA – NIEDERHAUSER, 1987. 141.

- 1877–1879** ARNETH, Alfred von: *Geschichte Maria Theresia's*. 8–10. Bde. *Maria Theresia's letzte Regierungszeit. 1763–80.* 2–4. Bde. Wien, Braunmüller k. k. Hof- u. Universitätsbuchhaendler, 1877–1879.
- BARTA**
- 1987** BARTA János, Ifj.: *Mária Terézia*. Budapest, Gondolat, 1987. (*Magyar história. Életrajzok*)
- 1994** BARTA János, Ifj.: *A meg nem értett királynő. Mária Terézia*. Budapest, Szenczi Molnár Társ., 1994. (*Új kincsestár*)
- BEALES**
- 1985** BEALES, Derek: Die auswärtige Politik der Monarchie vor und nach 1780. Kontinuität oder Zäsur? In: *Österreich im Europa der Aufklärung. Kontinuität und Zäsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs*. II. Internationales Symposium in Wien 20–23. Oktober 1980. 1. Bd. Hrsg.: Bundesministerium für Wissenschaft und Forschung, Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1985. 567–575.
- BERNARD**
- 1965** BERNARD, P[aul] P[eter]: *Joseph II. and Bavaria. Two eighteenth century attempts at German unification*. Hague, M. Nijhoff, 1965.
- BIBL**
- 1943** BIBL, Viktor: *Kaiser Joseph II. Ein Vorkaempfer der grossdeutschen Idee*. Wien – Leipzig, Günther, 1943.
- BRIEFE**
- 1914/a és b** *Briefe der Kaiserin Maria Theresia*. Ausgewählt, hrsg., eingel.: FRED, W., ins Deutsche übertragen von RUBIN, Hedwig. 1–2. Bde. München – Leipzig, Georg Müller, 1914.
- WALTER**

- 1968** *Maria Theresia. Briefe und Aktenstücke in Auswahl.* Hrsg.: WALTER, Friedrich. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1968.
- CHAUNU**
1998 CHAUNU, Pierre: *Felvilágosodás.* Ford.: NAGY Géza. Budapest, Osiris, 1998. (*Európa kultúrtörténete*)
- ARNETH**
1867 *Maria Theresia und Joseph II. Ihre Correspondenz. Sammt Briefen Josephs's an seinen Bruder Leopold.* Hrsg.: ARNETH, Alfred von. 2. Bd. 1773 Jul.– 1778. Wien, Gerold's Sohn, 1867.
- FEJTŐ**
1997 FEJTŐ Ferenc: *II. József.* Ford.: OSVÁTH Anna. Budapest, Atlantisz, 1997. (*Circus Maximus*)
- FRIEDJUNG**
1903 FRIEDJUNG Henrik: *Harcz a német hegemoniáért. 1859–1866.* 2. köt. Ford.: JUNIUS [Zilahi Kiss Béla?]. Budapest, MTA, 1903. (Új folyam, 55. kötet, 1902–1904. cyclus)
- FURET**
1966 FURET, François: *A francia forradalom története. 1770–1815.* Ford.: PÖCZ Erzsébet. Budapest, Osiris, 1966. (*Osiris tankönyvek*)
- GEBHARDT**
1960 GEBHARDT, Bruno: *Handbuch der deutschen Geschichte.* 2. Bd. Stuttgart, Grundmann, 1960.
- GONDA – NIEDERHAUSER**
1987 GONDA Imre – NIEDERHAUSER Emil: *A Habsburgok. Egy európai jelenség.* Budapest, Gondolat, 1987.³
- GOETHE**
1988 GOETHE, [Johann Wolfgang]: *Levelek. Válogatás.* Ford.: GÖRÖG Lívia. Budapest, Európa, 1988.
- GUGLIA**

- 1917** GUGLIA, Eugen: *Maria Theresia. Ihr Leben und ihre Regierung*. 2. Bd. München – Berlin, Oldenburg, 1917.
- HAHNER**
1989 HAHNER Péter: *A nagy francia forradalom kisenciklopédiája*. Budapest, Minerva, 1989.
- HAJDÚ**
1967 *Diplomáciai és nemzetközi jogi lexikon*. Szerk.: HAJDÚ Gyula. Budapest, Akadémiai, 1967.²
- HAMANN**
1990 *Habsburg lexikon*. Szerk.: HAMANN, Brigitte, ford.: BÖCSKEI Erzsébet [et al.]. Budapest, Új Génius, 1990.
- HANSCTH**
1995 HANTSCH, Hugo: *Die Geschichte Österreichs*. 2. Bd. Graz [etc.], Styria, 1995.²
- H. BALÁZS**
1989 H. BALÁZS Éva: Felvilágosult abszolútizmus. 1765–1790. In: Magyarország története tíz kötetben. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. 4/2. köt. *Magyarország története 1686–1790*. Szerk.: EMBER Győző – HECKENAST Gusztáv. Budapest, Akadémiai, 1989. 831–1539.
- HEER**
1981 HEER, Friedrich: *Der König und die Kaiserin. Friedrich und Maria Theresia. Ein deutscher Konflikt*. München, List, 1981.
- 1968** Heer, Friedrich: *Das Heilige Römische Reich*. Bern [etc.], Scherz, 1968.
- HELLER**
1996 HELLER, Mihail: *Az Orosz Birodalom története*. Ford.: BALOG Magdolna – PÁLL Erna. Budapest, Osiris 2000, 1996. (*Europica Varietas. Orosz történelem, I.*)
- HERCZEGH**
1987 HERCZEGH Géza: *Magyarország külpolitikája. 869–1919*. Budapest, Kossuth, 1987.

- KANN**
1985 KANN, Robert A.: Ideengeschichtliche Bezugspunkte der Aussenpolitik Maria Theresias und ihrer Söhne (1740–1792). In: *Österreich im Europa der Aufklärung. Kontinuität und Zäsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs*. II. Internationales Symposium in Wien 20–23. Oktober 1980. 1. Bd. Hrsg.: Bundesministerium für Wissenschaft und Forschung, Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1985. 557–567.
- KARAJAN**
1865 KARAJAN, Th[eodor Günther von], Dr.: *Maria Theresia und Joseph II. während der Mitregentschaft. Ein Vortrag*. Wien, Hof- und Staatsdruckerei, 1865.
- KENNEDY**
1992 KENNEDY, Paul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000*. Ford.: BOJTÁR Péter – CSILLAG Gábor – VARGA Zsuzsanna. Budapest, Akadémiai, 1992.
- KINDER – HILGEMANN**
1995 KINDER, Hermann – HILGEMANN, Werner: *SH atlasz. Világtörténelem*. Ford.: FERENCZI Attila [et al.]. Budapest [etc.], Springer, 1995.³
- KISS**
1908 KISS Albin: *II. Frigyes porosz király története*. Pécs, Paizs József Könyvnyomdája, 1908.
- KISSINGER**
1996 KISSINGER, Henry: *Diplomácia*. Ford.: BAIK Éva [et al.]. Budapest, Panem – McGrawHill, 1996.
- RÖNNEFARTH**
1958 *Konferenzen und Verträge*. Bearb.: Helmuth K. G. RÖNNEFARTH. 2. Teil. 3. Bd. Würzburg, Ploetz, [1958.]

- KOSER**
1905 KOSER, Reinhold: *König Friedrich der Grosse*. 2. Bd. Stuttgart – Berlin, Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger, 1905.³
- PÁNDI**
1997 *Köztes-Európa. 1763–1993. Térképgyűjtemény.* Összeáll.: PÁNDI Lajos. Budapest, Osiris, 1997.
- LÁZÁR**
1891 LÁZÁR Gyula, dr: *Az orosz birodalom történelme*. 4. köt. Temesvár, Csanád Egyházmegyei Könyvsajtó, 1891. (*Történeti nép- és földrajzi könyvtár*)
- MARCZALI**
1891 MARCZALI Henrik: *Mária Terézia. 1717–1780*. Budapest, Magyar Történelmi Társaság, 1891. (*Magyar történeti életrajzok*)
- MARKÓ**
1944 MARKÓ Árpád: *Futaki gróf Hadik András tábornagy*. Budapest, Atheneum, 1944.
- MEHRING**
1981 MEHRING, Franz: *Tanulmányok a német történelemből*. Vál., előszó: GUNSZT Péter, ford.: ifj. BARTA János. Budapest, Gondolat, 1981.
- MITROFANOV**
1910 MITROFANOV, Paul von: *Joseph II.: seine politische und kulturelle Tätigkeit*. 1. Teil. Wien – Leipzig, Stern, 1910.
- MITTENZWEI – HERZFELD**
1987 MITTENZWEI, Ingrid – HERZFELD, Erika: *Brandenburg-Preußen von 1648 bis 1789*. Berlin, Nation, 1987.
- MOLITOR**
1987 MOLITOR Ferenc: *II. József a császári Don Quijote*. Budapest, Gondolat, 1987.
- MORBY**

- 1991** MORBY, John E.: *A világ királyai és királynői. Az idők kezdetétől napjainkig.* Ford.: RIDEG János. Budapest, Maecenas, 1991.
- KOSCHATZKY**
- 1980** *Maria Theresia und ihre Zeit. Zur 200. Wiederkehr des Todestages. Ausstellung von 13 Mai bis 26 Oktober 1980., Wien, Schloß Schönbrunn.* Hrsg.: KOSCHATZKY, Walter. Salzburg – Wien, Presidenz, 1980
- NIEDERHAUSER**
- 1976** NIEDERHAUSER Emil: *Nagy Frigyes.* Budapest, Akadémiai, 1976. (*Életek és korok*)
- PLETICHA**
- 1983** PLETICHA, Heinrich: *Deutsche Gesichte.* 8. Band. 1740–1815. *Aufklärung und Ende des Deutschen Reiches.* Berlin, Gütesloch, 1983.
- ROHDEN**
- 1939** ROHDEN, Peter Richard: *Die klassische Diplomatie.* Leipzig, Koehler u. Amelang, 1939.²
- RUSZOLY**
- 1996** RUSZOLY József: *Európa jogtörténete. Az „újabb magánjogtörténet” Közép- és Nyugat-Európában.* Budapest, Püski, 1996. (A *József Attila Tudományegyetem Jogtörténeti Tanszékének tansegédletei, 8.*)
- SSCHWICKER**
- 1878** SCHWICKER Ján[os] Henrik: *Magyarország s a bajor örökösödési háború. Történelmi tanulmány.* Budapest, Athenaeum, 1878.
- TEMPERLEY**
- 1968** TEMPERLEY, Harold: *Frederic the Great and Kaiser Joseph: An episod of war and diplomacy in 18th century.* Introd. by BUTTERFIELD, Herbert. London, Frank Cass, 1968.²
- WERTHEIMER**
- 1883** WERTHEIMER Ede: *Franciaország magatartása II. József császárnak II. Frigyes porosz királlyal*

*történet találkozásaival szemben. Kiadatlan
források alapján. Budapest, MTA, 1883.
(Értekezések a történelmi tudományok köréből. 10.
kötet, 10. szám)*

**WOLF
1880**

WOLF, G[erson]: *Österreich und Preussen. 1780-
1790.* Wien, A. Hölder, 1880.